

2025. 12 (6)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1834-1854. 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09731
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES

B.T. Kaliyeva¹, G.B. Tleubekova^{2}*

¹Zhansugurov Zhetysu University
(Taldykorgan, Kazakhstan)
PhD, Lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²I. Zhansugurov Zhetysu University
(Taldykorgan, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (docent)
<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B., 2025

Abstract. *Introduction.* In the XVIII–XX centuries, the Russian Empire began to show great interest in the Kazakh land. The main reasons and goals of the state policy were to annex the Kazakh lands to Russia. The tsarist government closely examined the natural riches, social and economic situation of the Kazakh land. For this purpose, travelers, exploration expeditions and scientists were sent to the Kazakh steppe. The first authors who described the image of the Kazakh people were officials of the Russian administration, lawyers, orientalist and researchers. From the 50s of the XVIII century in Russia the first thoughts and conclusions concerning the origin of the Kazakh people, meaning and sense of the word “Kazakh” began to be expressed. *Goals and objectives.* This research aims to examine the lifestyle of the Kazakh people during the 18th–19th centuries through a scientific analysis of materials from research expeditions organized by the Russian Empire, as well as the works of Russian travelers. *Materials and Methods.* The study employs both general scientific and specialized historical methods. Specifically, it utilizes historical-comparative analysis, systems analysis, and textual analysis techniques. For processing the collected data, archival research, historical-legal analysis, and economic evaluation methods were applied. *Results.* This is evidenced by the fact that in connection with the strengthening and deepening of the political and economic influence of the Russian Empire in the territory of Kazakhstan in the late XVIII - first half of the XIX centuries, the studies of Russian authors on the history of the Kazakh people begin to acquire a wide range. Until the middle of the XIX century the works of Russian researchers were mainly devoted to the following topics: geographical location of the Kazakh land, ethnography of the Kazakh people, ethnogenesis of the Kazakh people, explanation of the ethnonym ‘Kazakh’, tribal structure and composition of the Kazakh people, population, economy, migration problem, trade relations. Among Russian researchers, famous authors were P.I. Rychkov, I.V. Gaverdovsky, G.F. Miller, I.G. Georgi, I.P. Falk, P.S. Pallas, S.V. Bronevsky, E.K. Meyendorff, I.M. Muravyov, and others. *Conclusion.* The

materials of three expeditions organised by the Russian Empire were published in the works of Kirillov, Grigoriev, and Rummyantsev. The works, written for different purposes, contain a large amount of materials, but they require critical analysis.

Keywords: Russian Empire, reconnaissance expeditions, colonization, Kazakh steppe, ethno genesis, ethnonym «Kazakh», way of life, everyday life, traditions

For citation: Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. The way of life of kazakh people in the materials of Russian Imperial expeditions and the works of russian travelers of the 18th–19th centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1834-1854. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІГІ

Б.Т. Калиева¹, Г.Б. Тлеубекова^{2*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

PhD, оқытушы-дәріскер

<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

(Талдықорған, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАӘ, 2025

© Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XVIII–XIX ғасырларда Ресей империясы қазақ жеріне ерекше қызығушылық таныта бастады. Мемлекеттің саясатының негізгі себептері мен мақсаттарының бірі — қазақ даласын Ресей құрамына қосу еді. Осыған байланысты патша үкіметі қазақ жерінің табиғи байлықтарын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын мұқият зерттей бастады. Бұл мақсатта қазақ даласына саяхатшылар, барлау экспедициялары мен ғалымдар жіберілді. Қазақ халқының өмір салтын алғаш сипаттаған авторлар — Ресей әкімшілігінің шенеуніктері, заңгерлер, шығыстанушылар мен зерттеушілер болды. XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Ресейде қазақ халқының шығу тегі, «қазақ» сөзінің мәні мен мазмұны жөнінде алғашқы пікірлер мен тұжырымдар айтыла бастады. Бұл тұжырымдарды Ресей империясының Қазақстан аумағындағы саяси-экономикалық ықпалының күшеюі мен тереңдеуімен байланыстыра қарауға болады. *Мақсаты мен міндеттері.* XVIII-XIX ғғ. Ресей империясы ұйымдастырған зерттеу экспедиция материалдары мен орыс саяхатшыларының еңбектеріне ғылыми талдау жасай отырып, сол кезеңдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін қарастыру. *Материалдар мен әдіс-тәсілдері.* Мақалада зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер пайдаланылған. Атап айтқанда, тарихи-салыстырмалы, жүйелі және мәтіндік талдау тәсілдері. Ал алынған деректерді өңдеу барысында архивтік материалдарды зерттеу, тарихи-саралау және талдау әдістері қолданылған. *Нәтижелер.* XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысында ресейлік авторлардың қазақ тарихына қатысты зерттеулері кең ауқымда жүргізіле бастады. XIX ғасырдың ортасына дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектері негізінен келесі тақырыптарды қамтыды: қазақ жерінің географиялық орны, қазақ халқының этнографиясы, этногенезі, «қазақ» этнониміне түсініктеме, қазақ халқының рулық-тайпалық құрылымы мен құрамы, халық саны, шаруашылық түрлері, көші-қон мәселелері, сауда қатынастары. Орыс зерттеушілерінің арасында белгілі авторлар ретінде П.И. Рычков, И.В. Гавердовский, Г.Ф. Миллер, И.Г. Георги,

И.П. Фальк, П.С. Паллас, С.В. Броневский, Е.К. Мейендорф, И.М. Муравьев және басқаларды атауға болады. *Қорытынды.* Ресей империясы ұйымдастырған үш экспедицияның материалдары Кириллов, Григорьев және Румянцев еңбектерінде жарық көрді. Әртүрлі мақсатпен жазылған бұл еңбектер мол деректерді қамтығанымен, оларды сыни талдау қажет етеді.

Түйін сөздер: Ресей империясы, зерттеу экспедициялары, отарлау, қазақ даласы, этногенез, «қазақ» этнонимі, өмір салты, тұрмыс, дәстүрлер

Дәйексөз үшін: Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ғғ. Ресей империясы ұйымдастырған зерттеу экспедиция материалдары мен орыс саяхатшыларының еңбектеріндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1834-1854 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ

Б.Т. Калиева¹, Г.Б. Тлеубекова^{2*}

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(Талдықорган, Казахстан)

PhD, преподаватель-лектор

<https://orcid.org/0000-0002-3690-6555>. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(город Талдықорган, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0003-2367-3411>. E-mail: tleubekova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В XVIII-XIX веках Российская империя начинает проявлять большой интерес к казахской земле. Основными причинами и целями политики государства было присоединение казахских земель к России. Царское правительство пристально обследует природные богатства, социально-экономическое положение казахской земли. С этой целью в казахскую степь отправляются путешественники, разведовательные экспедиции, ученые. Первыми авторами, описавшими образ казахского народа, были чиновники Российской администрации, юристы, востоковеды, исследователи. С 50-х годов XVIII века в России стали высказываться первые мысли и выводы относительно происхождения казахского народа, значения и смысла слова «казах». *Цель и задачи исследования.* Настоящее исследование направлено на изучение образа жизни казахского народа в XVIII–XIX веках посредством научного анализа материалов исследовательских экспедиций, организованных Российской империей, а также трудов русских путешественников. *Материалы и методы.* В ходе исследования применены как общенаучные, так и специальные исторические методы. В частности, использованы историко-сравнительный подход, системный анализ и методы текстологического анализа. Для обработки полученных данных задействованы архивные исследования, историко-правовой анализ и экономический подход. *Результаты.* Об этом свидетельствует тот факт, что в связи с усилением и углублением политико-экономического влияния Российской империи на территории Казахстана в конце XVIII – первой половине XIX вв. исследования российских авторов по истории казахского народа начинают приобретать широкий спектр. До середины XIX века труды русских исследователей были посвящены в основном следующим темам: географическое положение казахской земли, этнография казахского народа, этногенез казахского народа, объяснение этнонима «казах»,

родоплеменная структура и состав казахского народа, численность населения, хозяйство, проблема миграции, торговые отношения. Среди русских исследователей известные авторы П.И. Рычков, И.В. Гавердовский, Г.Ф. Миллер, И.Г. Георги, И.П. Фальк, П.С. Паллас, С.В. Броневский, Е.К. Мейендорф, И.М. Муравьев и другие. *Заключение.* Материалы трех экспедиций, организованных Российской империей, опубликованы в трудах Кириллова, Григорьева, Румянцева. Труды, написанные в разных целях, содержат большое количество материалов, однако они требуют критического анализа.

Ключевые слова: Российская империя, разведовательные экспедиции, колонизация, казахская степь, этногенез, этноним «казах», образ жизни, быт, традиции

Для цитирования: Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. Образ жизни казахского народа в материалах экспедиций Российской империи и трудах русских путешественников XVIII–XIX веков // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. С. 1834-1854. (На каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1834-1854

Кіріспе

XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқының тарихы мен дәстүрлі өмір салты Ресей империясының көптеген зерттеушілері мен саяхатшыларының назарын аударды. Бұл кезеңде қазақ даласы, оның халқы, шаруашылық жүргізу тәжірибесі мен мәдени ерекшеліктері белсенді түрде зерттелді. Қазақтардың көшпелі өмір салтына деген көзқарас экспедиция есептерінде, саяхатшылардың күнделіктерінде және орыс ғалымдарының еңбектерінде жазылған бақылаулар негізінде қалыптасты.

Бұл зерттеу еңбегі Ресей империясының саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде кездесетін қазақтардың өмір салтын сипаттауға арналған. Қарастырып отырған кезеңдегі авторларының еңбектерінде көрініс тапқан түрлі көзқарастарды салыстыруға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл көзқарастарды қазіргі тарихи шындықтарды және этнографиялық зерттеулерді қайта түсінуде маңызы зор. XVIII–XIX ғасырларда Ресей империясының үкіметі қазақ даласына көптеген саяхатшыларды, тарихшыларды, санақ жүргізуші мамандар мен шенеуніктерді зерттеу жүргізу үшін жіберді. Олар атқарған жұмыстары жайында Орталық Басқармаға есеп беріп отырды. Орыс саяхатшылары мен зерттеушілері қазақ жеріне әртүрлі мақсатпен келді. XVIII ғасырдың бірінші ширегінен бастап қазақ даласын зерттеген әртүрлі бағыттағы экспедициялар ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың басшылары қазақ халқын әр қырынан сипаттап, өз жазбаларында байқауларын қалдырды.

Орыс зерттеушілері өз еңбектерінде қазақ халқы мен даласын түрлі аспектіде суреттеп, оларға тән атаулар берген. XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқы туралы жазылған көптеген еңбектер, жазбалар, естеліктер мен күнделіктер ортақ стильде жазылған. Қазақ халқы туралы бұл сипаттамалардың шынайылығын анықтау үшін оларды жан-жақты талдау қажет. Қарастырып отырған еңбектердің авторлары — Ресей империясының шенеуніктері болғанын және үкіметтің арнайы тапсырмаларын орындағанын ескерген жөн.

Орыс зерттеушілері қазақ халқы және қазақ даласының бейнесін өз шығармаларында әр түрлі сипатта беріп, оларға тән өзіндік атауларды да жазып қалдырған. XVIII–XIX ғасырларда қазақ халқы туралы жазылған көптеген еңбектер, жазбалар, естеліктер, күнделіктер бір сарында жазылды десе де болады. Әрине аталған еңбектердің авторлары, яғни XVIII–XIX ғасырларда қазақ даласында болған генералдар, саяхатшылар, тарихшылар болсын патшалық Ресей өкіметінің қызметкерлері және сол басшылықтың арнайы тапсырмасын орындаушылар екенін айта кету қажет.

Ал олардың қазақ даласына келуінің бірден-бір мақсаты – қазақ жеріне бекіністер салу арқылы отарлау. Сол негізде әр түрлі экспедициялар жүргізіліп, қазақ еліне бақылау орнатылған еді. Қазақ даласына және халқына өз еркімен ешқандай алдына мақсат ұстанбай келген басқа да дәрігерлер, саяхатшылардың жазбаларында қарастыратын болсақ, олар қазақ халқы туралы, олардың қонақжайлығына тоқталған болатын.

Сондықтан, орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының күнделіктері мен естеліктеріндегі қазақ халқына, еліне қатысты жазбаларды талдау, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ халқының бейнесін ашу өзекті мәселенің бірі деп атауға болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

XVIII-XIX ғасырларда жазылып қалдырылған деректерді үшке бөліп қарастырсақ:

1. архив құжаттары; 2. экспедиция материалдары мен саяхатшылардың еңбектері.

Бірінші топтағы деректерге Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивынан (ҚР ОМА – ары қарай) алынған құжаттар. Оларды атап айтсақ: ҚР ОМА, 2300 қор – «Шетел архивтерінен алынған Қазақстан тарихына қатысты құжат көшірмелерінің жинағы» (Коллекция копий документов по истории Казахстана, поступивших из зарубежных архивов); 44 қор – «Жетісу облысының Верный қаласындағы ішкі істер министрлігінің Жетісу облыстық басқармасы» (Семиреченское Областное правление Министерств внутренних дел г. Верный Верненского уезда Семиреченской области); 4 қор – «Орынбор қаласындағы 1859–1868 жылдардағы Сыртқы істер Министрлігінің Орынбор шекаралық комиссиясы. Ішкі істер Министрлігінің Орынбор қаласындағы Орынбор қырғыздарына арналған Облыстық басқармасы» (Оренбургская пограничная комиссия Министерства иностранных дел г. Оренбург 1859-1868. Областное правление Оренбургскими киргизами Министерства внутренних дел г.Оренбург).

Бұл қорларда негізінен патшалық билік тарапынан жіберілген экспедиция мүшелері, шенеуніктердің, саяхатшылардың қазақ даласына қатысты мәліметтері кездеседі. Оның ішіндегі ең негізгісі болып, «Ресей билігі тарапынан қазақ даласына қатысты құжаттар» атты 2300 қорында поручик И.В.Гавердовскийдің қазақ даласында тұтқында болған кезіндегі жазбалары, доктор Савва Большойдың қазақ тұрмысына қатысты құжаттары, Ф.А.Бюлердің қазақ халқын сипаттауы және А.Л.Данзастың өңірдегі халықтың егін шаруашылығымен айналысқандығы туралы берілген мәлімдемелері аталып өтілген.

Екінші топ деректеріне қазақ өлкесіне келген экспедиция мүшелерінің жазбалары, саяхатшы, зерттеушілердің еңбектері жатады. Солардың ең алғашқысы ретінде П.И.Рычковтың «Дневные записки путешествия в киргиз-казацкой степи в 1771 г.» (Рычков, 1772: 85) атты еңбегі. Бұл еңбекте қазақ даласында болған ғалымның өлкеге қатысты әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырылады.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Г.Ф.Миллер (Миллер, 1937: 242), И.Г.Андреев (Андреев, 1796: 165), Х.Барданес (Барданес, 2006: 375) қазақ өлкесінде саяхатта болған. Бұл саяхатшылардың күнделіктерінде қазақ халқының күнделікті өмірі сипатталады. Сонымен қатар, орыс саяхатшылары С.В.Броневскийдің (Броневский, 1836: 628), Я.П.Гавердовскийдің ҚР ОМА. 846 қ. 16 т. 19208 - іс. 45-48 бб), Е.К.Мейендорфтың (Мейендорф, 1826: 102), И.М.Муравьевтың (Муравьев, 1822: 175) еңбектерінде қазақ аймағының географиясы, тарихының бұрынғы кезеңі туралы мәліметтер кездеседі. Бұл зерттеулерде Ресейдің жергілікті жерлердегі ең төменгі әкімшілік билігінің қызметі және тұрғылықты далалық өлкенің патшалық билігіне көзқарасын сипаттайтын жеке бақылаулары көрсетілген.

Осы кезеңде ғылыми экспедицияларды басқарған И.Г.Георгидің (Георги, 1777: 196), И.П.Фальк (Фальк, 1824: 280) пен П.С. Палластың (Паллас, 1773: 359) еңбектерінде қазақ даласы, тұрмыс-тынысы, демографиялық ахуалы туралы мәліметтер беріледі. Аталған еңбектердің ғылыми құндылығы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Патша үкіметі кезеңінде қазақ даласына негізгі үш экспедиция ұйымдастырылған болатын. Атап айтсақ, Кирилловтың (Кириллов, 1900: 126), Григорьевтің, Румянцевтің (Румянцев, 1910, 347) арнайы экспедициялары жүргізілді. Экспедициялардың нәтижесінде көптомдық материалдар жинағы басылып шықты. Бұл топ деректерінде сол кезеңдегі өлкенің жағдай туралы статистикалық мәліметтер келтірілген.

XIX ғасырдың басында Ресей империясының офицері Н. Боголюбов қазақ даласында тұтқында болған. Нәтижесінде, оның «В плену у киргизов. Рассказ старушки. Истинное

происшествие» (Боголюбов, 1890) атты еңбегі шықты. Аталған еңбекте Н. Боголюбов өз көзімен көрген қазақ халқының тұрмысы мен әлеуметтік жағдайы туралы мәлімет береді.

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, тарихи таным, шынайы объективті әдістері қолданылған. Салыстырмалы-тарихи әдіс деректермен жұмыс барысында, тарихи таным әдісі еңбектерді методологиялық тұрғыда талдау кезінде қолданыс тапқан. Шынайы объективті әдіс қарастырылған материалдарды шынайы зерттеу барысында объективті көзқарасын көрсетеді.

Талқылау

Қазақ халқы және тұрмысы туралы зерттеу жүргізу және далалық аймақта барлау жұмыстарын жүргізу сол тарихи кезеңде-ақ, яғни XVIII ғасырларда бастау алған болатын. Қазақ халқының бейнесін сипаттап алғашқы қалам тартқандар – Ресей әкімшілігінде қызмет еткен шенеуніктер, заңгерлер, шығыстанушылар, зертетеушілер болды. Әртүрлі мақсатты көздеп жазылған бұл еңбектерде мәліметтер мол болғанымен, оларға сын көзбен талдау жасау қажет.

XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Ресейде қазақ халқының шығуы, «қазақ» сөзінің мәні мен мағынасына қатысты алғашқы ой-пікірлер мен тұжырымдардың айтыла бастағаны белгілі. Оған дәлел XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясының Қазақстан аумағында саяси-экономикалық ықпалының күшейіп, тереңдеуіне байланысты ресейлік авторлардың қазақ халқының тарихына қатысты зерттеулері кең ауқымға ие бола бастауы. XIX ғасырдың ортасына дейінгі ресейлік авторлардың еңбектері, негізінен, қазақ жерінің географиялық жағдайына, қазақ халқының этнографиясына, қазақ халқының шығу-тегіне, «қазақ» сөзінің мәні мен мағынасына, қазақ халқының ру-тайпалық құрамына, халықтың санына, шаруашылығына, көші-қон мәселесі мен сауда қарым-қатынастарына арналған.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында Қазақстанды Ресейдің жаулап алуының аяқталуымен қазақ елін зерттеу, оның ішінде тарихын қағаз бетіне түсіру ауқымы одан сайын ұлғайып, бұл мәселемен арнайы ғылыми мекемелер мен ұйымдар айналыса бастады. Сондай-ақ, Қазақстан тарихын зерттеу барысында жаңа тақырыптар күн тәртібіне қойылды.

1917 жылдардағы өзгерістерге дейінгі кезеңдегі еңбектерде негізінен қазақ халқының орналасу географиясы, этнографиясы және әлеуметтік тарихы қарастырылады. Осындай еңбектер қатарына П.И. Рычковтың «История Оренбургская (1630-1750)» атты шығармасын ерекше атап көрсетеді (Рычков, 1896: 186). Автор еңбегінде қазақ даласында өзі болған аймақтардың қоғамдық құрылысы мен экономикалық жағдайын сипаттап жазды. Сондай-ақ, П.И. Рычков сапар барысында көріп-білгендерін қағаз бетіне түсіріп отырған. Осындай еңбектер қатарына В.В. Радловтың «Из Сибири» атты жазбасын қосып болады (Радлов, 1989: 1989). Автор аталмыш еңбегінде қазақ халқын басқа ұлттармен салыстыра зерттеу жүргізген. Салыстыру нәтижесінде қазақ халқының мәдениетінде, тұрмысында артықшылықтарды анықтап, А.И. Левшиннің еңбегіне сыни пікір білдірген.

Осы кезеңге жататын негізгі еңбектердің бірі А.И. Левшиннің «Описание киргиз казачих или киргиз кайсацких орд и степей» атты туындысы (Левшин, 1996: 655). Бұл жазбада Левшиннің қазақ халқына, олардың тұрмысына қатысты барлық мәліметтерді жазып қалдырған.

1868 жылы жарық көрген М.Н. Галкиннің «Этнография и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю» атты еңбегінде Орталық Азия халқының тұрмысы, өлкеде орналасуына қатысты мәліметтер берілген (Галкин, 1868: 286). Бірақ аталмыш еңбекте қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы мәліметтер кездеспейді.

А.Чулошниковтың 1825 жылы жарық көрген «Кочевые народцы на работе в Поволжье и Зауралье в начале XIX в» атты зерттеу жұмысында қазақ еліне көрші жатқан халықтардың көшпелі өмір тұрпатын қарастырып, өлкеміздің тарихына да өзіндік баға беріп өткен (Чулошников, 1825: 235). Алайда еңбекте далалық өлкенің өмір сүру салты ашып қарастырылмаған.

1900 жылы А.И. Добросмысловтың «Материалы по истории России» атты еңбегінде Кирилловтың қазақ даласына жүргізген экспедициясына қатысты мағлұматтарды берген (Добросмыслов, 1900: 126). Бірақ жазылған жұмыста Кирилловтың өлкеге келген мақсатын нақты ашып көрсетілмеген.

Осы кезеңге қатысты келесі топ еңбектері кеңестік кезеңде 1960-1980 жарыққа шықты. В.С.Толочканың «Проблемы истории Казахстана XIX века в военной периодической печати» атты зерттеуінде XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырады. Сонымен қатар, қазақ халқының өмірі туралы мәліметтер, әскери басқарманың жоғарыға ұсынған есептері, арыздары келтірілген (Толочко, 1977: 28).

Сонымен қатар, И.В. Ерофеева өзінің 1979 жылы қорғаған «Казахстан второй половины XVIII века первой половины XIX века в трудах и записках русских ученых и путешественников» атты кандидаттық диссертациясында алғаш рет XVIII ғасырдағы қазақ халқының орналасу географиясы, тұрмысы жайында еңбек қалдырған өлкетанушы И. Андреев пен Х.Барданестің шығармаларын жан-жақты талдайды (Ерофеева, 1979: 32). Сондай-ақ, И.В. Ерофеева еңбегінде қазақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуы және тұрмысы жайында құнды мәліметтер береді.

Ж.Қ. Қасымбаевтың «Экспедиция И.Д. Бухгольца и создание прииртышских крепостей в начале XVIII в.» атты жұмысында қазақ даласына жүргізілген экспедицияларға тоқталған. Экспедиция материалдарында қазақ халқының сол кезеңдегі тұрмыс-тіршілігіне сипаттама жасалған (Қасымбаев, 1974: 405).

Кеңестік дәуірге дейінгі әскери мерзімді баспасөзде XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан халқының демографиялық ахуалы мәселесін Н.Е. Бекмаханованың еңбегінде талданған (Бекмаханова, 1980: 258). Сонымен қатар, тарихшы Д.И. Дулатовада аталған мәселені өз мақалаларында кешенді түрде зерттеген (Дулатова, 1984: 272). Бұл зерттеу жұмыстарынан XVIII ғасырдағы қазақ халқының даму динамикасы жайында мәліметтер келтірілген.

Ал, А. Сабырхановтың еңбегінде XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақстанның географиялық орналасу тарихы, I Петрдың «Шығыс туралы идеясы» аталып өтілген (Сабырханов, 1982: 225). А.К. Абиловтің мақаласында И.Д. Бухгольцтың қазақ жеріне жасаған экспедициясының тарихы және қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеген екінші академиялық экспедиция мүшелерінің еңбектерінде талданады (Абилев, 1988: 165).

Тәуелсіздік кезеңінде отан тарихын зерттеуде еш бұрмалаусыз қазақ даласының тарихын жазу мүмкіндігі пайда болды. Мәселен, қазақтардың этногенезі мен этнологиясы мәселесін зерттеген Э.А. Масановтың (Масанов, 2007: 375) еңбегінде көшпелі халықтың өмір сүруі, олардың орналасуына қатысты өзіндік тұжырымдар жасаған.

Н.Э. Масановтың «Кочевая цивилизация казахов» (Масанов, 1995: 288) деген еңбегінде, көшпелі өркениеттің ерекшеліктеріне тоқталған. өткенін көреміз. С.Е. Толыбековтың «Кочевое общество казахов в XIX - начале XX вв» (Толыбеков, 1997: 633) атты еңбегі 1997 жылы жарық көрді. Еңбекте көшпелі халыққа баға беріліп олардың тұрмысына тоқталғанымен, алайда сол кезеңдегі қоғамның әлеуметтік жағдайы сипатталмаған.

XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Орта Азия мен Қазақстан халықтарының шаруашылық тарихын зерттеу мәселелері және Қазақстандағы осы уақыттағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы О.М. Мұхатованың докторлық диссертациясының арнайы зерттеу объектісі болды.

Тәуелсіздік кезеңінде жарыққа шыққан қазақстандық тарихшылардың еңбектерімен қатар, осы тақырыпқа қатысты шетелдік ғалымдардың да жұмыстары жарыққа шықты.

XXI ғасырдың басындағы шығыс елінің тарихына баға беретін Э. Саидтың «Ориентализм» (Саид, 2006: 625) еңбегі. Себебі осы еңбек арқылы «біз» және «олар» деген екі негізгі ұғым айқындалып, қазақ даласының орыстардың көзімен өзгелер ретінде қарастырылуы туралы да тікелей болмаса да, жанама түрде өзіндік ойлары берілген жұмыстардың бірі. Э.Саидтың ойын жалғастырушылар бірі ретінде Х. Адип және Н. Найт болды. Х. Адиптің «Российское история и спор об ориентализме» (Адип, 2005: 332) атты

еңбегі және Н.Найттың «Григорьев в Оренбурге. Русский ориентализм на службе» (Найт, 2006: 356) ғылыми жұмысы жарық көрді.

Орыс жазушысы, этнограф және лексикограф В.И.Дальдың «Толковый словарь» сөздігінде қазақ халқына берген біршама атауларды талқылау, оларды ашып көрсетуге өз септігін тигізген еңбектердің бірі ретінде алуға болады (Даль, 2008: 388). Сондай-ақ О.Е. Сухихтың «Образ – казаха кочевника в русской общественно-политической мысли в конце XVIII - первой половине XIX века» (Сухих, 2006: 27) атты еңбегінде орыс әдебиетшілерінің, зерттеушілерінің еңбектеріндегі қазақ халқы туралы жазбалары қарастырылады. Дегенмен бұл жұмыста орыстардың қазақ даласын, халқын «өзгелер» ретінде қабылданып, оларға берілген атаулар туралы ашылып зерттелмеген.

Сонымен қатар, отандық тарихта XIX ғасырдағы қазақ даласындағы Ресей империясының барлау экспедицияларына бірқатар еңбектер жарыққа шықты. Ресейдің барлау қызметінің қазақ даласын зерттелмеген аймақтан басқарылатын кеңістікке айналдырудағы рөлі талданып, оның империялық стратегияларды жүзеге асыруға тигізген ықпалы жан-жақты көрсетіледі (Abdualy, 2025).

Қорыта келгенде, мәселенің зерттелу деңгейінде авторлардың көбі тек қазақ халқының, этнографиялық, географиялық, әлеуметтік-экономикалық жағдайына баса назар аударып сол туралы қарастырған.

Нәтижесі

Қазақстанды тарихи-этнографиялық және географиялық жағынан қарастыру орыс ғылымында XVIII-ғасырдың екінші жартысынан басталады. Ол өз жалғасын XIX ғасырдың ортасына дейін тапқан.

XIX ғасырдағы Орта Азияға жіберілген елшіліктердің бірі 1800 жылы болды. Оған қатысушылар кәсіби дипломаттар емес еді, олар тау ведомствосының инженерлері Михаил Поспелов және Тимей Бурнашев болды. 1800 жылы 1 мамырда Т. Бурнашев және М. Поспелов Ямышевск бекінісінен қазақ даласына Нұра өзені арқылы, аш дала Бетпақ-Даладан өтіп Ташкентке келді. Тапсырманы орындау барысында орыс саяхатшылары «Қырғыз-қайсақ даласы жолының ерекшеліктері» («Об особенностях дороги через киргиз-кайсацкую степь») атты жазбаларын қалдырған.

Қазақстан туралы бұдан да қызығырақ материалдарды Ресейге поручик Я.П.Гавердовский жеткізді. Сауда керуенімен бірге Бұхарға сапар барысында жазып қалдырған болатын. Я.П.Гавердовскийдің саяхатына Ресей үкіметі қызығушылықпен қарап біршама тапсырмалар берген болатын. Я.П.Гавердовскийдің қалдырып кеткен жазбаларын 1823 жылы Г.И.Спаский басып шығарды. Бұл кісінің жазбаларына тарихшылар да қызығушылықпен қараған. Ол кісі көбіне қазақтың тұрмыстық өмірі жайлы көп мәліметтер қалдырған.

Қазақ жерлерінің этнографиясы жайлы қызықты мәліметтерді орыс саяхатшысы Филипп Назаров қалдырған болатын. Ол кісінің «Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии» деген еңбегінде біршама тың материалдарды кездестіруге болады.

Қазақстанның Солтүстік аймақтарын 1815-1816 жж. Орынбордан келген екі экспедиция қамтыды. Біреуі екі ай, ал екіншісі И.П.Шангиннің басшылығымен төрт ай қазақ даласында болды. Осының негізінде «Дневные записки» деген жинағы жарық көреді. Ұлы жүз аймағына да әскери экспедиция 1825 жылы жіберілген болатын. Сонымен қатар, полковник Шубиннің экспедициясы да осы өңірге келген болатын.

Сонымен, XIX ғасырдың 20-жылдарындағы орыс саяхатшыларының қазақ даласы туралы сипаттауы әлемдік деңгейге көтерілді. Солардың бірі қазақ елі туралы өз еңбегінің I томында жазып кеткен Е.К.Мейендорфтың «Путешествие из Оренбурга в Бухару» деген жазбасы болды.

Қазақстан туралы көптеген өз еңбегін қосқан, соның ішінде тарихи-этнографиялық жағынан біршама еңбектер қалдырған батыс сібір әкімшілігінің генерал-майоры С.Б. Броневский болды (Кабдиев, 1978: 625-628). «Сібір қырғыздары» аймағында 1808 жылдан

1827 жылдары аралығында, 20 жылдай уақыт жұмыс атқарған болатын. С.Б. Броневский жоғары білімді адам болатын. Ол қазақ халқының жер шаруашылығына байланысты бірнеше материалдар жинаған болатын. Сонымен қатар, Қазақстанның ғылыми жағынан дамуында үлкен мән берген болатын. 1829-1830 жылдары ол өзінің зерттеулерін аяқтап «Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды» деген үлкен еңбегін басып шығарды. Бұл еңбекте көбінесе қазақтардың шаруашылығы, рухани және діни жағдайы, мәдениеті, өмір сүру дәстүрі туралы айтылған.

XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ даласында шығыстанушы Г.И. Спасский болды. Ол қазақтардың ру-тайпалық жүйесі туралы көптеген мәліметтер тапты. Сол таңда оның бастамасымен газет беттерінде жарық көрген негізгі басылымдарында төрт мәселе көтерілген: 1) Шығыс Қазақстанның археология және палеографиясы жайлы мақалалар; 2) аймақтың өндірісті және ауыл шаруашылығын меңгеруі жайлы очерк; 3) Қазақстандағы және Орта Азиядағы әскери-ғылыми және дипломатиялық экспедицияларының жазбалары; 4) қазақ халқы туралы тарихи-этнографиялық зерттеулері («Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды» және «Киргиз-кайсаки» атты очерктері). 1820 жылы Г.И. Спасский ең алғаш болып қазақ ертегісі «Едігені» басып шығарған болатын.

Қазақ еліне XVIII-XIX ғасырларда Ресей үкіметі тарабынан көптеген саяхатшылар, тарихшылар, есептеу бөлімдері және шенеуніктер зерттеу жұмыстарын жүргізіп, орталық басқармаға есептерін жіберіп отырған. Қазақ халқына, даласына келген орыс саяхатшылары, тарихшылары әр түрлі мақсатпен келген еді. XVIII ғасырдың I-ші ширегінен бастап қазақ даласына әр қилы бағытта экспедициялар жүргізіле бастады (Георги, 1777: 76-84).

Бұл экспедициялар басшылары қазақ халқын әр түрде сипаттап, жазып қалдыра бастады. Сол кездегі жүргізілген экспедициялардың алғашқысы – Кіші жүзге 1718 ж. 5 наурызда Б.Брянцев бастаған елшілік (Байболсынова, 2006: 24). Оның мақсаты: 1717 жылы Әбілхайыр хан ұстап алған тұтқындарды қайтару, оның жері арқылы өтетін керуендер мен елшілерге тиіспеу туралы келісімін алу және жергілікті Кіші жүз халқы жөнінде мәлімет жинау болған еді.

1734 жылы 18 мамырда 41 тармақтан тұратын нұсқау беріледі. Нұсқау бойынша өте құпия топ жасақталып, ол «белгісіз экспедиция» немесе «Орынбор экспедициясы» деп аталады. Оның басшысы болып И.К. Кириллов (бұрын сенатор хатшысы болып істеген), оның көмекшісі болып сыртқы істер коллегиясының тілмашы А.И. Тевкелев сайланды. Бұл тармақтарға сәйкес қазақ жеріне әскери барлау экспедицияларын аттандыру жоспарланып, оларға қазақ хандығының жерін, оның көлемін, тұрғындарын, әскери-саяси жағдайы мен әлеуметтік-экономикалық құрылымын зерттеу мәселелері қатаң тапсырылды.

Осындай мақсатта 1734-1737 жылдары алдымен Орынбор өлкесін игеру бағытының негізін қалаған И.К. Кирилловтың экспедициясы өз жұмысын бастайды.

Нәтижесінде экспедиция басшысының Орынбор өлкесінің халқы мен шаруашылығы туралы «Цветущее состояние Всероссийского государства» атты еңбегі жарық көреді (ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 250 іс, 17 б). Топ құрамында әр түрлі мамандағы 200-де астам адам болған. 15 маусым күні олар Петербургтен шығып, 15 тамызда белгіленген жерге жетеді.

Қазақ халқына жүргізілген экспедициялардың басшылары қазақ халқының көшпелі қоғам мәдениетімен таныс болмағандықтан, Ресей әкімшілігіне олардың түсінігіндегідей өлкедегі халықты «жабайы», «мәдениетсіз» деп көрсетті (Путинцев, 1819).

И.И. Лепехин, П.С. Паллас, В.Ф. Зуев, И.Г. Георги, П.Б. Иноходцев, И.П. Фальк, И.П. Рычков және т.б. көптеген зерттеушілер қатысқан XVIII ғасырдың 50-жылдары Екінші академиялық экспедиция жүргізілген болатын (Рычков, 1896: 15-22 бб). Жүргізілген экспедициялардың нәтижесінде 1759 жылы И.П. Рычковтың «История Оренбургская (1730-1750)» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте үш жүздің ру-тайпалық құрылымы мен олардың жерге қоныстануы туралы этнографиялық мәліметтер, қазақ халқының шығуы туралы аңыздар және қазақтардың кәсібі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, діни нанымдары мен қарулары туралы қысқаша мәліметтер берілген. Сонымен қатар, Қазақстанның тарихына, қазақтардың Ресейдің қол астына қалай көшкеніне, орыс-қазақ қарым-қатынастарының

дамуына арналған тұңғыш ғылыми еңбек болды (Рычков, 1991: 75-78). Еңбекте ғалымның қазақ халқының өміріне қызығушылықпен қарап, оларды зерттегенде түрлі жағдайларға тап болғанын көруге болады.

Тарихта екі ғалым Рычков атты фамилиямен кездеседі. XVIII ғасырда өмір сүрген бұл екі ғалым да әкесі мен баласы болған, олар тарих және география мәселелерімен айналысқан. Әкелі-балалы Рычковтардың үлкені – Петр Иванович Петербург Ғылым академиясының тұңғыш корреспондент-мүшесі болған.

И.Г.Георги өз зерттеулерімен жазбаларын жинастырып, оған қоса өзіне дейінгі танымал саясатшылардың шығармаларын қолдана отырып, неміс тілінде «Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопомытностей» (5, 65-68 бб) атты еңбегін жазып қалдырды. Бұл еңбек 1776-1779 жылдары 4 бөлім болып жарыққа шықты. Аталған еңбекте қазақ халқының мәдениеті, дәстүрі, сол кездегі өмірі зерттеліп, қазіргі таңда тарихшыларымыздың көтеріп отырған микротарих, яғни күнделікті тарихқа қажетті мәліметтер көптеп кездеседі.

Қазақ даласы туралы үлкен Рычковтың ұлы – Николай Петрович Рычков «Қырғыз-қайсақ даласына сапар кезіндегі күнделігі» (Шәймерденов, 2002: 75-78 бб) атты еңбегі Санкт-Петербургтағы империялық Ғылым Академиясынан басылып шықты. Алғашқыда әскер қатарында қызмет атқарған кіші Рычковтың ғылымға келуіне әкесі өз әсерін тигізді. Бұл кезде ол небәрі 26 жаста болған. Әкесі Николай бұдан бес жыл бұрын капитан шенімен отставкаға шыққан болатын.

Кіші Рычков аталмыш еңбегінде қазақтардың әскери өнері мен қару-жарақтарына көп көңіл аударады. Сондай-ақ, оның күнделігінен қазақ жүздері, халық саны мен этнографиясы, әдет-ғұрып, шығу тегі жөнінде аңыз әңгімелерді де көптеп келтірілген. Әкесі секілді халқымыздың тарихына осылайша ден қойған кіші Рычков, өкінішке қарай, аз өмір сүрді. Ол 38 жасында дүниеден озды. Бұл туынды әкесі мен баласының Қазақстанға келгендегі іс-сапары барысында алғашында күнделік болып жазылып, кейін жинақ болып басылды.

Мемлекет тарапынан жүргізілген экспедициялар мемлекеттің мүддесі үшін қазақ елін жабайы тұрпатта сипаттаса, ал өз еркімен келген саяхатшылар қазақ халқының мәдениетіне, өмір сүруіне қызығушылықпен қараған.

Қазақстанды зерттеу шараларына 1725 ж. бастап І Петр Петерборда негізін салған Ғылым Академиясы басшылық етті. Бұл кезеңде Академияда, негізінен, шет елдік ғалымдар қызмет етті.

1747 ж. Ғылым Академиясында қоғамдық ғылымдар бөлімі қысқартылып, ол академиялық университетке ауыстырылды. Бұл университетте ректорлық қызметке тарихнамашы Г.Ф. Миллер тағайындалды. Г.Ф. Миллер (1705-1738 жж.) XVIII ғасырдағы Ресейдің ірі тарихшыларының қатарына жатады. Ол 1730 ж. бастап Академияның ординарлық мүшесі және профессоры болды, ал 1749 ж. бастап «Ресей тарихнамашысы» атағына ие болды.

Г.Ф.Миллердің 1725 ж. бакалавр дәрежесі бар жиырма жастағы жігіт кезінде Ресейге келіп, оның ғылыми қызметі Петербор Ғылым Академиясына жұмысқа қабылданған кезден басталған. 1733-1734 жж. екінші Камчатск немесе Витус Берингтің Бірінші Академиялық экспедициясына жіберілді. Ол Ресейдегі қызметінің алғашқы жылдарында шығыс халықтары туралы әртүрлі деректерді жинақтап, ең алдымен Петербор мен Мәскеуде сақталған архив құжаттарын зерттеумен белсенді айналысты. «Бұл халықтардың бір бөлігі орыстардың қол астында, Ресей үкіметі олармен хабарласып отырады және ең маңыздысы, олардың барлық тілдері үшін шебер аудармашылары бар. Бұл жағдай менің Ресей тарихымен айналысатын тұрақты қызмәтіме қоса, дәл осы шығыс халықтарының тарихымен айналысатын қосымша еңбекке кірісуімді мәжбүр етіп отыр» - деп жазды Г.Ф.Миллер.

Ресей Ғылым Академиясы ұйымдастырған алғашқы академиялық экспедицияның жұмыстарына Г.Ф. Миллер белсенді араласты. Халықтардың тарихи-этнографиялық тарихын мұқият зерттеу үшін, «Халықтар тарихы туралы» атты ерекше нұсқау жасады.

Экспедиция жұмысымен қатар Г.Ф. Миллер, Ертіс маңындағы қазақ жерлерінде орыс үкіметі салған көптеген бекіністерді аралады, атап айтқанда, Железинск, Ямышевск, Семей,

Өскемен, Омск және Тобольск. Мұнда ол жергілікті архивтерді тыңғылықты зерттеп, көптеген құжаттардың көшірмелерін түсіріп алды. Кейін бұл құжаттар «Миллер портфелдері» деп аталған құжаттар жинағына кірді. Бұл құжаттардың түпнұсқалары кейін біржолата жоғалып кеткен. Сондықтан, Г.Ф.Миллердің еңбектерін және ол жасаған архив құжаттарының көшірмелерін түпдерек ретінде қарастыруға болады.

Г.Ф.Миллер Ертіс жағалауындағы қазақ жерлерінде құрылған көптеген орыс бекіністерін аралап бұл ауданның бірінші жағрафиялық суреттемесін берді. 1732 ж. қаңтар айының бас кезінде Г.Ф.Миллер Сенатқа екі ландкарта жіберді: бірі Ертіс өзенінің, екіншісі Ертіс пен Обь арасындағы далалық кеңістіктің карталары еді.

1750 ж. Г.Ф.Миллердің «История Сибири» (Миллер, 2008) деген кітабы жарық көрді. Онда Сібір хандығының құрамындағы Солтүстік Қазақстанның тарихы алғашқы рет зерттелген. «История Сибири» деп аталатын еңбегінен басқа Г.Ф.Миллердің «Известия о песочном золоте в Бухарии», «Известия о торгах сибирских» деп аталатын мақалалары Қазақстанның өткен тарихын зерттеуде қызығушылық тудырады (Миллер, 1937: 242).

Орыс өлкетанушылардың бірі П.И.Рычков болды. Ол Орынбор экспедициясының құрылуынан бастап онда қызмет етіп, Петербург Ғылым Академиясының алғашқы корреспондент – мүшесі болды. Ол басында Орынбор губернаторы И.И.Неплюевтің кеңесінің басқарушысы болды, кейінірек Орынбор отарлық әкімшілігінде «бұратаналар» істерін басқарды. Оның ғалым ретінде қалыптасуы көрнекті орыс ғалымдары және қоғам қайраткерлері, Ресейдегі дворян тарихшылары Н.К. Кирилов, Г.Ф. Миллер, В.Н.Татищевтің тікелей ықпалымен жүрді. Орыстың белгілі ғалымдары және мемлекет қайраткерлері үнемі қолдау көрсетіп отырғандықтан, ол Ресейдің ғылым салаларында кең танымал болды және оның ғылыми мансабының өсуіне мүмкіндік туғызды. П.И.Рычковтың тарихи ізденістеріне зор ықпал еткен Г.Ф.Миллер болды.

Сонымен қатар, Миллер өз еңбектерінде Ресейдің Ертіс өңіріне ілгерілеуі туралы алғашқы деректер келтірген (Торайғыров, 2025). Ол алғашқы әскери экспедицияларды, бекіністердің салынуын және жергілікті халықпен өзара әрекеттестікті егжей-тегжейлі сипаттап жазған.

1740-1741 жж. П.И. Рычковқа Арал теңізіне баратын әскери-ғылыми экспедицияның жобасын жасау тапсырылды. Осыған қоса, ол қазақ даласы мен Орта Азияның экономикасы, географиясы, тарихы мен этнографиясы бойынша мәліметтер жинау үшін үнемі Астрахан губернаторы В.Н. Татищевтің әртүрлі тапсырмаларын орындап отырды, сонымен қатар, шығыс деректерін мұқият зерттеді. Ол өзінің қызмет бабы бойынша міндеттеріне байланысты қазақ халқын зерттеуге баса назар аударды (Рычков, 1991: 70-72).

XVIII ғ. екінші жартысында Қазақстанның тарихы арнайы Ресейден жіберілген экспедициялар мен өлкеанушылардың еңбектерінің негізінде зерттелді. Сонымен қатар, қазақ даласына дипломатиялық және сауда мақсаттарымен барған орыс шенеуніктерінің сапарлары үлкен роль атқарды.

Әдетте, орыс елшіліктері мен әртүрлі саяхаттар екі маңызды мемлекеттік мақсатты көздеді: олардың біріншісі, Ресейдің Шығыспен саудасын кеңейту; екіншісі, Қазақ даласы мен Орта Азиядағы Ресейдің саяси ықпалын нығайтудың мүмкіндіктерін қарастыру. Сондықтан олардың аймақ туралы негізгі құжаттарының мазмұны осы жағдайлармен анықталды.

1768-1774 жж. экспедицияның екінші бөлігін басқарған швед табиғат зерттеушісі И.П. Фальк (1727-1774) болды. Оны 1763 ж. Ресей Ғылым Академиясына қызметке шақырған. Атақты еуропалық ғалым К. Линнейдің ұсынысы бойынша, И.П. Фалькті Петербург ботаникалық бағының директоры етіп тағайындады.

Осы тұста И.П. Фальктың қазақ даласына қатысты берген сипаттамасын келтіруге болады: «Всех киргизов имеется три орды (по кирг. Dshius): Большая, Средняя и Малая. Большая орда совершенно отдельно от двух других, за ней обычай закрепил наименование буруты...

Орды Малая и Средняя кочуют обе в пределах одной и той же степной территории, бок о бок друг с другом. Чтобы избежать всяких повторений, я буду описывать обе эти орды

одновременно, так как у них совершенно одни и те же устоновления, один и тот же уклад существования, и обе уже связаны с Россией рядом политических отношений...

Издавна киргизы разделились на три отдельных орды, т.е. скопища (Horden или Orden), а каждая орда – на десять центурий, или тысяч. «Кергер», люди степи, - так называют киргизы Большую Орду (Koerger). Обе других орды присвоили себе наименование «кирказак от слова «кир» - пустыня и «казак» - смельчак (в нем, тексте «казак» переводится Wagehals)...» (Фальк, 1824: 280).

1768-1774 жж. Екінші Академиялық экспедицияның тағы бір мүшесі, Қазақстанның XVIII ғ. зерттеуіне зор үлес қосқан И.Г. Георги болды. И.Г. Георги (1729-1802 жж.) Швециядан шыққан ғалым, алдымен И.П. Фалькпен, одан кейін П.С. Палласпен бірге зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Орал, Еділ бойындағы қазақ ауылдарын аралады.

И.Г. Георги қазақтарға мынадай сипаттама береді: «У киргизцев вид точно такой же милый и свободный, как у казанских татар. Глаза у них, которые поменее, может быть и от того единственно, что они более сжимают веки по причине желтеющих степей и ослепляющего снегу, веселы, а не грозны. Они одарены от природы изрядным разумом, любят пустоши, пышны, прокладны, ласковы, любострастны и, следовательно, не кровожаждщи. Грабительства их, также жестокость и несправедливости можно почестъ паче следствиями сурового и необузданного их рода жизни, нелепого стремления к мщению и ложных понятий о чести и смелости, нежели природным к влечением, почему они совокупно с распространением торговли с Россиею нарочито и во нравах своих исправляются. Женщины их похваляются за домовитость, за добросердечие и за соболезнавание о невольниках, которым облегчают они часто побеги и не без собственной своей опасности» (Георги, 1777: 192). Осындай қазақ даласына қатысты сипаттамаларды басқа да орыс зерттеушілері мен саяхатшылары келтіріп отырған.

Қазақ даласына жергілікті байлықтарды зерттеу үшін басқа да экспедициялар жіберілген болатын. Мысалы, XVIII ғ. 80-жылдарында мұнда инженерлер С. Гулков, А. Литвинов, Б. Телятников, Е. Стрижков, К. Снегиров үкімет тарапынан жіберіліп, саяхат жасады. Сонымен қатар, қазақ жерінде тұтқында болған орыс офицерлері де қазақ халқы туралы маңызды мәліметтер өз жазбаларында қалдырды. Ондай тұтқындардың бірі унтер-офицер Ф.С. Ефремов (1750-1811 жж.) болды. Ефремовты 1774 ж. Орынбор маңайында алдымен Е. Пугачев адамдары тұтқынға алған. Олардан қашқан кезде, жергілікті қазақтарға тұтқынға түсіп, оны Бұхараға құлдыққа сатқан. 1782 ж. Ефремов Англия арқылы Ресейге келеді. Петерборда Ф.С. Ефремов жат елдегі өз өмірі туралы және 8 жылға жуық тұтқында болған елдердің халқы туралы да кітап жазды. 1786 ж. бірінші рет жарыққа шыққан кітаптың «Богатства киргизской земли, климат и обитатели» атты тарауы қазақ халқына арналған (Байболсынова, 2006: 24).

Орыс ғалымы, ботаник, дәрігер Иоган Сиверс XVIII ғ. аяғында қазақ даласына шөптердің емдік қасиетін зерттеуге келді. Ол қазақ халқының өмір сүруіне қызығушылықпен қарап, оларды қырғыздар деп атады. Иоган Сиверс 1793 жылы П.С. Палласқа хат жолдап, мұнда қазақ жеріне байланысты көптеген мәліметтер келтірген (Сиверс, 2006: 68-69). Хатта И. Сиверс Қазақстан территориясына Ресейдің Барнаул қаласы арқылы келгенін айтады. 1792 жылы ең алғаш рет Өскемен жеріне барған. Өзінің сапарында қазақтарда қонақта болып, олардың қонақжайлылығын ерекше атаған. Бұл дәрігердің жазбаларында сол кездегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі сипатталған.

Иоган Сиверстің қазақ үйінде болып, қазақ халқының қонақжайлығын атап өткенін мына жерден көруге болады: «... Мен тоқтаған үйдің иесі қырғыз (қазақ) қонақжай, кеңпейіл, шапшаң, тәрбиелі, құрметті кісі еді. Есімі оның Хайял. Бұл кісі менің керуеніме жұмысқа 12 сомға тұрады» (Сиверс, 2006: 70-72). Келесі бір жазбасынан қазақтардың шаруашылығы, табиғаты туралы мынадай деректер келтірілген: «...Өскеменде ұнағаны ол Көкпекті өзені болатын. Себебі бұл өзенде балық көп екен. Жолда келе жатқанда далада егулі тұрған бидайды көрдік. Егулі тұрған бидайды көріп керуендегі кісілер арасында келіспеушілік туындады. Ол кісілердің ойынша бидайды қазақтар емес, орыстар еккен дейді. Бұл жанжалды тек

жанымыздағы қазақ үйдегі қазақтар ғана шеше алды. Қазақтар бізге алда жүретін жолымыздан әлі де көп егін көретінімізді айтты. Бұл жақта жаңбыр сирек жауады, сондықтан да егінді олар қолымен суарады. Көбіне егінді суару үшін адамдарды жалдайтындарын айтты. Ал бай қазақтар мұндай ауыр жұмыспен айналыспайтындығын айтып өтті. Жол бойы көптеген қазақтармен кездесіп, танысып олардың басқа саяхатшылар сипаттағандай жабайы емес екендігіне көзім жетті. Қазақтар сондай жабайы, ұсқынсыз адамдар емес» деген (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл жерде қазақтар басқа орыс ғалымдарының баяндағанындай өте төмен дәрежеде өмір сүрмейтінін көруге болады. Бірақ бұның өзі қазақтардың сол кездегі өмірін толық көрсетпейді.

Сонымен қатар, И.Сиверс қазақтардың шарапқа деген көзқарасын былай сипаттайды: «кешке қарай жатар алдында біз қазақтармен саудаластық, ал қырғыздармен саудаласу үшін біршама төзім керек екені белгілі. Мен көптеген қазақтармен таныса отырып, олардың басқа азиялық көшпенділер сияқты шарапты ұнатпайтындығын аңғардым. Үстел басында мен көптеген қазақтарға шарап ұсындым, бірақ олардың біреуі де оны қабыл алмады. Кейбір көшпенділер таза сүттен сусын жасайды, ал қазақтар бұл жағынан да ерекшелінеді. Тек кейбір жағдай да ғана олар келген қонаққа ашытылған жылқының сүтінен «қымыз» (кумыс) ұсынуы мүмкін» делінген (Сиверс, 2006: 70-72).

И. Сиверстің келтірген құнды мәліметінің бірі, ол қымыздың адам ауруларын емдеудегі үлесі зор екенін атап өткен: «қымыздың адам денсаулығына пайдалылығының екі түрін келтірсем: бірінші жағдайда адам организмі алты аптаның ішінде түзеледі. Екінші жағдайда екі жыл бойы қышыма аурумен ауырған адамның жазылуы. Бұл сусын арқылы қышыма ауруларынан, туберкулезден және т.б. аурулардан айығуға болатындығына сенімдімін» деп айтылған (Сиверс, 2006: 70-72).

И. Сиверс өз хатында қазақ әйелдерінің киім үлгісіне тоқталып, оны сипаттап көрсеткен: «ары қарай Нұр Зайсаннан төмен Базар көліне жылжыдық. Бұл жерде жайылып жүрген қой, жылқы, сиырларды көрдік. Сонымен қатар ән салып жүрген әйелдерді көрдік. Олардың үстіндегі киімдері еуропалық үлгідегі киімдерге ұқсамайды. Біз оларға қолымызда бардың бәрін бердік. Қазақтардың достық ниетпен қараған көздерінен ештеңе де аяғымыз келмеді. Ары қарай жолға шығып бара жатып оншақты қазақ қарақшыларына тап болдық. Бірақ олармен тату-тәтті айырылыстық. Себебі олармен тіл табысуды үйреніп алған едік. Егер қазақтарда дау туындап қалатын жағдайда оны ақсақалдар кеңесі шешеді. Қорқақтық қазақтардың мінездеріне тән қасиет екен» (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл мәліметке қарсы пікірді Н.П. Рычковтың «Қазақтар әділ де кеңпейіл халық» деген жазбасынан мынадай үзінді келтіруге болады: «қырғыз-қайсақ халқы – ержүрек халық. Оның үстіне өздері өсіп-өнген халық» делінген (Рычков, 1991: 75-78).

И. Сиверс күнделік-хатында 7 шілдеде Тарбағатай бойындағы көшке жеткендігін атап өткен. «Бұл жердегі қазақтар бізге үлкен торсыққа (турсук) құйылған қымызды (кумус) алып келді. Ертеңгі күні мені Алжігіт деген қазақ үйіне шақырды. Мен оның әйеліне, қыздарына ине, сақиналарды сыйлық ретінде апардым. Бұл жақтың әйелдеріне мұндай сыйлық ең маңызды болып табылады. Бүкіл үйдегі жұмысты өздері жасайды. Ал ер адамдар мал бағып, тамақ ішіп, ұйықтағанды жақсы көреді. Ет жегенде ешқандай қасық, шанышқы пайдаланбай қазақ елінің дәстүріне сәйкес қолмен жейді. Әйел адамдар ерлермен отырып тамақтанбайды. Әйелдердің шаштары ұзын және оған әр түрлі шашбау тағады» (Сиверс, 2006: 70-72). Келтірілген мәліметтерден қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі салт-дәстүріне тән белгілер сипатталған.

И. Сиверс 9 шілдеде болған бір қырғыздың үйінде адамды жерлеу рәсіміне тоқталған. Ғалым бұл дәстүрді качин татарларына ұқсатқан. Енді качин татарлары дегеніміз кімдер, неге ғалым қазақтарды солармен салыстырған?

В.В. Радловтың «Из Сибири (страницы дневника)» деген еңбегінде качин татарларын тоқталады: «Абакан даласында мекен ететін татарларды жалпы «абакан татарлары» дейді. Олар төрт үлкен тайпалардан құралғандығын көрсетеді: качиндар, сагайлар, койбалдар және кызылдар. Алғашқы үш тайпа Абакан даласында тұрады. Качиндар өздерін көбінесе кас

(кач, каси) деп атайды. Качиндар көбінесе түркі тайпаларының негізінен құралған делінген. Олар сол кездері қазақтармен араласып тұрған (Радлов, 1989: 456-464). Екі халықтың адам жерлеу дәстүрінің ұқсастығын байқауға болады. XVIII ғасырдан бастап качин тайпаларын хакас деп аталып, қазіргі таңға дейін оларды хакастар дейді. Мұндай мәліметті XVIII ғасырдың ортасындағы орыс стат комитетінің басшысы Кеппеннің жазбаларынан кездестіруге болады.

11 шілдедегі жазбасында И.Сиверс: «Тарбағатайда мен қазақтармен жүздесіп, олардың жақсы халық екенін түсіндім. Олар бізді жақсы қарсы алды» (Сиверс, 2006: 70-72). Бұл жазбадан басқа да қазақ елін зерттеушілер сияқты өзіндік ой-пікірін айтып, халықтың дәстүрін, тұрмысын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жазғандығын көруге болады. Бірақ бір атап өтерлік жайт, бұл жерде қазақ халқының жабайы өмір сүрмейтінін, олардың қонақжайлылығын атап өтіп, қазақтар ең жақсы халық деп сипаттаған.

XVIII ғасырда Қазақстанның Шығыс бөлігіне жасалған академик И.П. Фальк бұл саяхатта өмірі бұл уақытқа дейін қызық оқиғаларға толы Молдавияның грекі, хирург, профессор Х.Барданесте бірге жүрген болатын. Х.Барданес бұған дейін де қазақ далаларына екі рет саяхат жасаған. Қазақ даласына академик Фальктің тапсырмасымен барған Х. Барданес, қазақ халқына қызығушылық танытып, олар туралы мәліметтер жинастырған. 20-сәуірден 13-қыркүйек аралығында болған Х.Барданестің күнделігінде қазақ даласы туралы өте қызықты мәліметтер көрсетілген.

Х.Барданестің қазақ даласына берген алғашқы сипаттамасы: «қурап жатқан сары дала...» деген болатын. Ол көбіне құрғақ, шөлсіз даланың кездескенін атайды. Ал маусым айларындағы жазбаларында батпақты далаға жеткені туралы баяндап жазған.

1771 жылы Қазақ даласын барлау үшін Сібірден үлкен керуен жіберілді. Х.Барданес осы отрядқа қосылды. Бұл оның қазақ даласына екінші рет жіберілуі еді. Х.Барданес 23-маусымда Есіл бойындағы Петропавл қамалында Рычковпен жолыққандығын айтады. Ол саяхатшы И.П. Рычковтың ұлы Н.П.Рычков еді. Х.Барданес оның әкесін «Оренбург топографиясын» жазған еңбегінен танитынын айтты. Оған саяхат барысында қазақтар туралы табиғи жағрафиялық және этнографиялық мәліметтерді жинау туралы ерекше тапсырма берілді. Ол қазақ даласында екі бағыт бойынша саяхат жасады. Ол қазақ халқының ішіне тереңірек сіңісіп, Зайсан өзеніне дейін жеткен.

1768-1774 жылдары Х.Барданес Ресей империясының ұйымдастырған академиялық экспедицияға қатысып, қазақ халқы туралы арнайы зерттеулер жүргізді. Қазақ жерлерінің тарихы мен этнографиясы бойынша өз зерттеулерінің нәтижесін ол «Киргизская или казахская хорография» деп аталатын арнайы монографиялық зерттеуінде баяндады. Бұл еңбекте Ресей ғылымында алғаш рет қазақ даласы туралы физикалық, географиялық және тарихи-этнографиялық мәліметтері жинаққа енгізілген (ҚОҚ, 1961: 273-275 бб).

XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласына халықтардың қоныстануы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде үлкен назарға ие болған. Ол туралы әсіресе П.И.Рычков, Х.Барданес, И.Г.Андреев, Я.П.Гавердовский, С.Б.Броневский, А.И.Левшин және де басқа да Қазақстан және Орта Азия елдерін зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. П.И.Рычковтың «Топография Оренбургского» атты еңбегінде: «Впрочем, хотя в «Примечаниях» 1734 года, под №29 («Примечание Импер. Академии наук») и означено, якобы Абулхаир-хан больше ста тысяч человек в поле поставить мог, но по нынешнему сведению их людства из обоих орд, ежели 6 их можно было соединить, от сорока до пятидесяти тысяч легко и скоро может собраться, а ста тысяч не чаемо. Может быть, по тогдашнему рассуждению, включены тут были и Большой орды киргизцы и каракалпаки, о которых Абулхаир-хан, чтоб им в подданстве российском быть, старание прилагал», - деп сипатталған (Рычков, 1762: 108-110).

Ғалымдар мен саяхатшылар негізінен қазақ халқының шығу тегіне аса назар аударған. Кейбір кездері тіпті қазақ халқының атауын да зерттеуге ынталарын білдірген еді. Бірақ орыс ресми құжаттары мен тарихи әдебиеттерінде барлығына белгілі «қырғыз» немесе «қырғыз-қайсақ» атауларын берген болатын. Кейбір авторлар (мысалы үшін, Г.Ф. Миллер,

Х. Барданес, И.Г. Андреев, А.И. Левшин және т.б.) «қырғыз» атауы – ол қазақтарға еуропалықтардың берген атауы, өйткені қазір де бұрындары да олар өздерін олай атамаған. Этимологиялық тұрғысында «қазақ» атауын олар «жауынгер (воин)» және «шабандоз (всадник)» сөздерімен байланыстырған (Галкин, 1868: 80-85 бб).

Орыс ғалымдары мен саяхатшыларының материалдарында қазақ халқының саны жайлы көптеген мәліметтер келтірілген. Ол кездері халықтан салық жинау барысында үй басы көрсеткіші, яғни отбасы саны ретінде беретін, ал отбасындағы әр адамға жеке тоқталмайтын. Көшпелі қоғамда нақты үй басының санын білу мүмкін емес болған. Орыс саяхатшылары мен ғалымдары халықтың санын бергенде нақты мәліметтер келтіре алмаған, олар «3», «3, 6», «5», «5, 6», «6», «6, 9» (бір үй басына шамалы отбасының мүшелерінің саны келтірілген). Кей кездері сол бір ғалымның өзі әр түрлі коэффициенттерді қолданған.

XIX ғасырдың басында орыс зерттеушілері Ресей империясының құрамына кірген қазақ даласының тұрғындарының жалпы санын шығаруға әрекет жасаған. Я.П.Гавердовскийдің «Обозрение киргиз-кайсацкой степи» деген қолжазбасында «қырғыз-қайсақтарының» жалпы саны (Бөкей қырғыздарын санамағанда) 3 млн. деп шамалаған, «екі жыныстан да», ұзындығы 1800 шақырымнан ені 1400 шақырым территорияда. Болжам бойынша, Ұлы жүзде 40 мың үй басы немесе отбасы, Орта жүзде – 169400 және Кіші жүзде – 169500. Көшпелі халықтың жалпы саны коэффициентпен санағанда «6, 9» шығып тұрған. Г.И. Спасскийдің берген мәліметтері: Ұлы жүзде 70000 отбасы немесе үй басы, Орта жүзде – 159 400, ал Кіші жүзде – 158200. Коэффициентін үшке теңетіп, Қазақстанның ортақ халық саны 1 млн. 162 мың адамнан аспаған болатын. Бұл сандар А.И. Левшиннің сандарынан мүлдем өзге. Ол қазақ халқының саны, 10 жылдан кейін 2,5-3 млн. адам деп берген (Георги, 1777: 95-106).

Қазақ халқының саны мен әлеуметтік құрамы туралы нақты мәліметтерді орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінен көруге болады. 1770 жылы академиялық экспедицияның мүшелері П.С.Паллас, И.П.Фальк, И.Г.Георги, Х.Барданес халықтың санын былай көрсеткен: Орынбордың шекара аймақтарында екі жыныстың саны да 23402-ге тең болған, Есілде – 34826, Ертісте – 7224 адам. Орал, Троицк, Петропавл, Семей және Өскеменде 4000, 1684, 911, 549 және 37773 адам (МжҚЖ, 2001: 260 с). Ресей империясының ресми бірінші санағы өткенге дейін, халық санына қатысты статистикалық мәліметтерді жоғарыда көрсетілген экспедиция материалдарында келтірілген. XVIII ғасырдың ортасынан бастап қазақ даласында орыс халқының ең тығыз орналасқан және шаруашылықты меңгерген аймағы – солтүстік-батыс және шығыс территориялары болған.

П.С. Палластың XVIII ғасырдың 60 жылдарында берген мәліметі бойынша, Өскемен жерінде 6 ескі салттағы («поляктық») ауылдар жасақталған (Паллас, 1773: 359). Қоныстандыру мәселесі туралы XVIII ғасырдың аяғымен XIX ғасырдың басында өте аз жазып қалдырылған.

А.И. Левшиннің берген материалдарына қарасақ Кіші жүз негізгі үш ру қауымдастығынан тұрған: Әлімұлы, Байұлы және Жеті ру. Біріншісінде 6 ру саналған: қарасақал, қаракесек, қита, төртқара, шөмекей және шекті; екіншісінде 12 ру саналған: адай, жаппас (немесе аппас), алаша, байбақты, масқар, беріш, тазлар, есентемір, серкеш, тана, қызыл-құрт, шықлар; үшіншісінде 7 ру саналған: табын, тама, кердері, жағалбайлы, керейт, телеу, рамадан. Әр бір рудың өзінің таңбасы мен ұраны бар.

Ұлы жүздің ең танымал руларының бірі деп орыс зерттеушілері дулат, үйсін, жалайыр, қаңлы-шанышқылы, суандарды атап өтті. Г.И. Спасский барлығы төртеу деп жазып қалдырған. Ал А.И. Левшин осындай сандық көрсеткіштерді көрсетеді, бірақ оның берген тізімі Спасскийдікінен өзгеше. Екі адамның деректерінің осындай өзгеше болуы, ол XVIII–XIX ғасырдың бас кезіндегі зерттеушілердің Ұлы жүзді дұрыс меңгермегендігінде болар деп атап өтуге болады. Орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің Орта жүз туралы берген мәліметтерінде олар 4 рудан құралған деген: арғын, найман, қыпшақ және уақ-керей. Х. Барданес, И.Г. Андреев, Г.И. Спасскийдің еңбектерінде орта жүзге қатысты бұданда ұсақ ру-тайпалардың тізімдерін берген (ҚӘҒ, 2006: 275 с). Сол кезеңде аталған орыс ғалымдары

қазақ ру-тайпаларын жеткілікті деңгейде зерттемегендіктен, өз еңбектерінде тек естіген рулар туралы мәлімет берген.

Зерттеушілер мен саяхатшылардың еңбектерінде қазақ халқының салт- дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары өте жақсы жазып қалдырылған: үйлену тойлары, мерекелер, жерлеу ғұрпы, бәйге, жастардың ұлттық ойындары және ақындардың додасы (айтыс). Х. Барданес қолөнер жайлы жазып, қазақтардың киім тігу үлгісі еуропалықтардан еш кем емес деп келтірген (Қт ҚмЖ, 2001: 296). Капитан И.Г. Андреев көбіне қазақ халқының әдет-ғұрпына мән берген, ол кісі XVIII-XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы негізгі 11 ғұрыпты көрсеткен (Андреев, 1796: 165). Қазақ халқының музыкалық өнері Г.И. Спасский мен Е.К. Мейендорфтың еңбектерінде өз орындарын тапты.

Орыс зерттеушілерінің материалдарында қазақ халқының сауда дамығанын атап өткен және екі топқа бөлген. Біріншісі, Орта Азия және Қытай мемлекеттерімен сауда жолының дамуы, екіншісі, Қазақстандағы өзінің саудасының дамуы. Қазақстан нарығының меңгерілуі екі бағытта жүрді: жергілікті шикізат ретінде, олардың көлемі мен сапасының мүмкіндіктері, екіншісі отандық негізде шығарылуы. Зерттеушілер мен саяхатшылардың аса назар аударған мәліметі ол Қазақстандық қалаларда сауданың дамуы. И.П. Фальктың жазып қалдыруы бойынша, Орынбор кеденінің жыл сайынғы жинайтын кедендік қаражаты 40-тан 50 мың сомға дейін жеткен. П.С.Палластың жазбаларында Семейде бір қойдың бағасы орта есеппен 50-ден 80 тиынға дейін болды. XVIII ғасырдың II-ші жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ елінің экономикалық жағдайы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілері көптеген еңбектерін жазып қалдырған. Оның себебі сол кездегі өлкедегі экономикалық жағдай өте қызығушылық тудыртқан болатын. Я.П.Гавердовский қазақтар мен орыстар арасындағы жүргізілген сауда туралы былай деп атап кетеді: «Ресейдің ішінен келген әр түрлі сауда адамдары малды үлкен қолма-қол ақшаға сатып алған» (ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 490-іс. 85-92 бб).

Қазақстан Ресей үшін тек шикізат көзі ғана емес, сонымен қатар Орта Азия, Шығыс Түркістан, Қытай және т.б. нақты елдермен сауда қатынастарын дамыту үшін қажет болды. 1755 жылдан 1819 жылдар аралығында «Ресейге он бір елші бірінен кейін бірі келе бастады. Олар өз мемлекеттері үшін жеңілдіктер сұраған болатын». Сонымен, орыс-қазақ сауда қатынастары жылдан-жылға нығайып, дамып отырды. Ресеймен Қазақстан хандықтары арасындағы саяси қатынастарымен аймақтағы экономикалық дамуды ғана жеделдетпей, сонымен қатар империяның өзінің экономикасына да өз әсерін тигізді.

XVIII ғасырдың II-ші жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ жеріне келген орыс саяхатшылары мен зерттеушілері Қазақстанның Орта Азиямен өзара сауда қатынастарының дамуының куәгерлері болды. «Барлық қырғыздардың негізгі кәсібі ол мал шаруашылығы болды», - деп XVIII ғасырда профессор И.П. Фальк жазып қалдырған. Сонымен қатар, И.П. Фальк: «Определение сил каждаго аймака, а также и каждой орды в целом выходит еще более шатким. Я попробовал все таки вывести среднюю из различных выкладок. Сила каждой отдельной орды получилась у меня примерно по 100 000 стрелецких луков. Кроме этих орд, имеются еще китайские киргизы. Это, главным образом, остатки в долине Джунгарии от Средней орды после ее общего отхода не запад, не увлеченные этим отходом или прямо задержанные китайцами. Число всех этих киргизов должно представлять большую величину. Китайцы держат их для земделия. Поэтому они живут оседло, в селениях. Их пища- главным образом, хлеб, а стада у них маленькие» - деп көрсеткен (Фальк, 1824: 280). И.П. Фальктің келтірілген мәліметтері сол кездегі қазақ халқы туралы құнды жазбалар қалдырған.

XVIII ғасырдың II-жартысы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ елінің шаруашылығы туралы орыс саяхатшылары мен зерттеушілері былай атап өтеді: малды өсірудің жолдары мен тәсілдері, оның өнімділігі, оған күтім жасалуы, көшіп – қону арқылы кезеңге байланысты жерлердің қолданылуы. Олардың қыстық және жаздық көшіп-қону жерлері туралы жазылып, өзге жерлерге көшудің бағыттарын жазып қалдырған.

Қазақтардың мал шаруашылығының негізі ғалымдар мен саяхатшылардың зерттеуі бойынша: жылқы, түйе, сиыр, қой өсірумен қамтылған. Қазақтардың мал шаруашылығының негізгі бағыты ет және сүт өнімдері деп санады. И.Г. Георги қарақұлді өсірулерін айтқан.

Сонымен қатар, ол кісі қаракүлді тек малдары аз немесе байлар ғана өсіреді деп жазып қалдырған. Оның өсірілуі алдымен табиғи-климаттық жағдайға байланысты деп атап өткен. П.С.Паллас пен Х.Барданестің жазбаларында жылқының мықты және өте тығыз орналасқан аймағы ол оңтүстік-шығыс Қазақстан бөлігі деді. Оңтүстік аймақта көбіне қой өсірілді. Ұлы жүзде қазақтар көбіне түйе өсірді (ҚР ОМА. 2300 қ. 13 т. 26 іс. 15-22 б).

XVIII ғасырдың екінші жартысында малды сатумен айналысу орыс-қазақ қатынастарының экономикалық байланыстарын ұлғайтқан. XVIII ғасырдың аяғымен XIX ғасырдың басында орыс авторларының еңбектерінде көбінде қазақтардың мал шаруашылығы туралы аталып өткен. Мал өнімдері қазақ халқы үшін азық-түлік, киім-кешек рөлінде атқарды. Орыс-қазақ қатынастарының дамуы салдарынан экономикалық жағдайында қойлар ақшаның рөлін атқарды. XIX ғасырдың бірінші жартысында да ол өзінің құнын жоғалтпады: қойдың санымен тауардың құны есептелді. XVIII ғасырдың 40-жылдарындағы П.И.Рычковтың мәлімдемесінде Орынбор және Троицк жеріне 30 мыңнан 50 мыңға дейін қойлар алып кетілген. 1769 жылы И.П.Фальктың есептеулері бойынша Орынборға 140 мың қой, ал 1770 жылы – 132 мың. XIX ғасырдың 20-жылдары Орынбор жеріне тасымалданған қой саны 400 мың болды (Рычков, 1762: 80-82).

XVIII ғасырдың екінші жартысымен XIX ғасырдың басындағы қазақ қоғамына тек мал шаруашылығы емес, сонымен қатар егін шаруашылығы да тән болды. Архив құжаттарынан табылған Оңтүстік Қазақстан жеріндегі егін шаруашылығының дамуы туралы Л.А.Данзастың (ҚР ОМА. 2300 қ. 10 т., 86,87,88-іс. 75-88 бб.) қазақ даласына берген сипаттамасынан көре аламыз: «Қырғыздардың бидай егудегі мүмкіншіліктерінің жақсаруы мен таралуы...! Бірінші жайлысыздығы, ол бидай егудегі қырғыздың алғашқы жайлысыздығы оның бұл іспен бұрыннан айналыспағанынан көрінеді. Қырғыздар егін егумен тек өздерінің қажеттіліктері үшін ғана айналысады. Ал қыстай кезінде өздерінің жақсы дамыған шаруашылығы әрине де көшпелі мал шаруашылығымен айналысады. Екінші жайлысыздығы, ол жерді өңдеудегі кездесетін қиындықтар. Неге қырғыз үлкен алқапқа егін еге алмайды, ол тек кішкене жерге ғана егістік егеді. Ол жерге бірнеше пұт арпа егеді. Олар сонау Қарақалпақтардан келе жатқан каналдарлы тазалып, су құбырларын егістік алқаптарына жіберген. Әр суғару үшін жүргізген каналдың жанында өз қожайындары бірнеше күн қатарынан түнеп күзеткен. Тіпті бұлай олар сонау бидайдың өскен кезіне дейін жалғастыра беретін. Қырғыздар көбіне тары егетін, себебі жақсы егістік сол тарыдан жинайтын. Ал арпа мен бидайдан аса өнім алынбайды, сондықтан да оны жердің кішкене ғана бөлігіне егетін. Егер қырғыз өзінің егістік алқабының көбіне арпа егіп, ал бидай мен тарыны аз егілсе, ол өнімді өте аз алады, тіпті кішкене ғана деуге де болады. Қай жерлерде каналдар, су құбырлары тартылған сол жерлер егістіктің орталықтары болып есептелді. Себебі ол жерлерден өнім жақсы шығатын» - деп көрсеткен.

Қорыта келгенде, сол кезде жүргізілген экспедициялар және ресми іс-сапарлар белгілі бір мақсатта ұйымдастырылып, нәтижесінде зерттеулер жинақ түрінде басылып шыққан. Себебі, бұл жылдары қазақ өлкесін зерттеп, оның табиғи ресурстарымен танысу үшін де жіберілген экспедициялар болды. Ресей империясынан келген ғалымдарының біреуі арнайы жіберілген болса, ал басқа біреулері өзіндік қызығушылық танытып келген ғалымдар еді. Сондықтан да олардың жазып қалдырған еңбектеріне сыни көзбен қарау қажет.

Қорытынды

XVIII–XIX ғасырлардың бірінші жартысында қазақ даласы жайлы сол кезеңдегі саяхатшылардың, тарихшылардың, ғалымдардың және зерттеушілерінің естеліктерінде, күнделіктерінде, жазбаларында жазып қалдырылып, өз кезегінде қазіргі таңда зерттеуге қажетті құнды құжаттардың бірі болып табылады.

XVIII ғ. бірінші жартысы Ресей ғылымының Қазақстанды зерттеуінің елеулі кезеңі болды. Нәтижесінде басылып шыққан экспедиция материалдары бірқатар күрделі тарихи-этнографиялық мәселелердің жете зерттелмеуімен ерекшеленеді. Едәуір шамада бұл құбылыстар, орыс-қазақ және Орта Азиямен транзитті сауданы кеңейтуге және қазақ

даласының табиғи байлығын игеруге мүдделі Ресейдің шығыстағы саясатының белсенді жүргізіле бастауына байланысты болды.

XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың басында орыс саяхатшылары мен зерттеушілерін қазақ даласының экономикалық жағдайы барлық жағынан қызықтырған. Олар қоғамның дәстүрлі шаруашылығымен қатар, сауда, аңшылық өндірістік жақтарын да зерттеген. Ресей империясының отарлық саясатының XVIII ғ. екінші жартысында жандануы, қазақ жерлерінің бағындырылуының жалғасуы Ресей билеушілерінің Қазақстан мәселелеріне деген қызығушылығын арттырды, себебі қазақ даласындағы патша өкіметінің саясаты қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қатынастарын, халқының дәстүрін, мәдениетін, тұрмысын, өмірге қатысты көзқарастары мен діни нанымдарын зерттеусіз жүзеге асырылмайтын еді.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Abdualy, 2025 — *Abdualy A., Dzhursunbaev B., Tokbolat S.* From uncharted frontier to imperial domain: reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe // Отан тарихы. 2025, №28 (2). 272-289 бб. <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/834/531>

Абилев, 1988 *Абилев А.К.* Русская историография истории Казахстана XVIII начала XX веков. Караганда: «КарГУ», 1988. 165 с.

Адип, 2005 — *Адип Х.* Российское история и спор об ориентализме. Сборник Остроумова. Российская империя и онтология. М.: «Русский мир», 2005. 332 с.

Андреев, 1796 — *Андреев И.Г.* Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также и прилежающих к Российской границе... Б.м.Спб.: 1796. 165 с.

Байболсынова, 2006 — *Байболсынова А.С.* Патшалық ресейдің XVIII–XIX ғ. Қазақстанды рухани-мәдени отарлау саясатының негізгі бағыттары мен көріністері: тар.ғылым.канд. ... автореф. Атырау, 2006. 24 б.

Бекмаханова, 1980 — *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII в. 60-е годы XIX в. М.: «Наука», 1980. 258 с.

Бижанов, 1967 — *Бижанов М.К.* Казахстан второй четверти XVIII века в трудах и записках русских исследователей. автореферат дисс.. канд.ист.наук. Алма-Ата. 1967. 27 с.

Боголюбов, 1890 — *Боголюбов Н. В* плену у киргизцев. Рассказ старушки. Истинное происшествие. Детский отдых. Б.м., 1890. №7. 95 с.

Броневский, 1836 — *Броневский С.В.* О первой оседлости и хлебопашество киргизов во вновь образуемом Какбунтинском округе в киргизской степи // Земледельческий журнал. 1836, №8. 628 с.

Галкин, 1868 — *Галкин М.Н.* Этнография и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. Спб.: «Исаков», 1868. 286 с.

Георги, 1776 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновенный жилищу,тодежд и прочих достопамятностей. Спб.: 1776–1777. Ч.1. 196 с.

Даль, 2008 — *Даль В.И.* // Толковый словарь. М.: 2008. 388 с.

Добросмыслов, 1900 — *Добросмыслов А.И.* Материалы по истории России. Оренбург: 1900. Т. I. 126 с.

Дулатова, 1984 — *Дулатова Д.И.* Историография дореволюционного Казахстана (1861–1917). Алма-Ата: «Наука», 1984. 272 с.

Ерофеева, 1979 — *Ерофеева И.В.* Казахстан второй половины XVIII века первой половины XIX века в трудах и записках русских ученых и путешественников. автореферат дисс...канд.ист.наук. Алма-Ата, 1979. 32 с.

История Казахстана, 2001 — *История Казахстана* (XVIII-начало XXвв.): Сборник документов и материалов (Жақыпбек С.К.; Қадыртаева М.А.; Белбаева А.А.; Садвакасова З.Т.) Алматы: «Қазақ университеті», 2001. 296 с.

История Казахстана, 2006 — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: «Дайк Пресс», 2006. IV Т. 375 с.

История Казахстана, 2006 — *История Казахстана* в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк Пресс, 2006. (Т.1-10).

Кабдиев, 1978 — *Кабдиев Д.* Прогрессивные русские исследователи о проблемах развития экономики дореволюционного Казахстана. автореферат. дисс... канд. ист. наук. Алматы, 1978. 25 с.

Казахско-русские отношения, 1961 — *Казахско-русские отношения* в XVI–XVIII вв. Сб. документов и материалов. Алма-Ата: 1961. 165 с.

- Кириллов, 1900 — *Кириллов И.К.* Изъяснения о киргиз-кайсацкой и каракалпакской ордах. Проект обер-секретаря Ивана Кириллова об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими // Добросмыслов А.И. Материалы по истории России. Оренбург: 1900. Т. I. 126 с.
- Қазақтардың әдет-ғұрпы, 2006 — *Қазақтардың әдет-ғұрпы*. Алматы: «Арыс», 2006 ж. 275 б.
- Қасымбаев, 1974 — *Қасымбаев Ж.Қ.* Экспедиция И.Д. Бухглольда и создание прииртышских крепостей в начале XVIII в. // Исторические наук. Сб. научных трудов. Алма-Ата, 1974. Вып.1. 405 с.
- Қосанбаев, 2001 — *Қосанбаев С.К.* История изучения этнологии казахов (XVIII - 40-е годы XIX в.): автореф. ... канд.ист.наук. Алматы, 2001.25 с.
- Рычков, 1991 — *Рычков Н.П.* Қазақтар әділ де, кең пейіл халық // Қазақстан коммунисті. 1991. 75-78 бб.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз казачьих или киргиз кайсацких орд и степей. Алматы: «Санат», 1996. 655 с.
- Масанов, 1995 — *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов. Алматы: «Санат», 1995. 288 с.
- Масанов, 2007 — *Масанов Э.А.* Очерк истории этнографического изучения казахского СССР. 2-й изд. Астана: «Алтын кітап», 2007. 375 с.
- Материалы, 1940 — *Материалы по истории КазССР (1785-1828 гг.)*. Москва-Ленинград: 1940. 172 с.
- Мейендорф, 1826 — *Мейендорф Е.К.* Нравы и обычаи киргизцев: Избрание начальников. Раздоры их. Приметы жестокости. Строгая политика китайцев в отношении к киргизцем. Северный архив, 1826, Ч.22. Из кн.: путешествие в Бухару.
- Миллер, 1937 — *Миллер Г.Ф.* История Сибири. 2 изд. М.-Л.: 1937. 242 с.
- Миллер, 2008 — *Миллер Г.Ф.* О киргиз-кайсаках или киргизцах // Алаш. 2008. № 1. 22-95 б.
- Муравьев, 1822 — *Муравьев И.М.* - Карский Н.Н. Путешествия в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. Ч. I. М.: 1822. 175 с.
- Найт, 2006 — *Найт Н.* Григорьев в Оренбурге. Русский ориентализм на службе. М.: «Русский мир», 2006. 356 с.
- Паллас, 1773 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Спб., 1773. Ч. I. 359 с.
- Прошлое Казахстана, 1997 — *Прошлое Казахстана* в источниках и материалах Сб-2 (Под. ред. Асфендиярова С.Д., Кунте П.А.) 2-ое издание. Алматы: «Казахстан». 1997. 425 с.
- Радлов, 1898 — *Радлов В.В.* Из Сибири Страницы дневники. М.: «Наука», 1989. 525 с.
- Румянцев, 1910 — *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб.: 1910. 347 с.
- Русанов — *Русанов*. Собрание актов, договоров, грамот, писем и прочих документов до киргизской степи относящихся. (Фотокопии). Оттиск из журналов: «Томские губернские ведомости», I, №28-31, 56 с.
- Рычков, 1896 — *Рычков П.И.* История Оренбургская (1730-1650) / Под. ред. и с примеч. Н.М. Гутьера секретаря Комитета Оренбургского губ. стат. комитет. Оренбург: 1896. 186 с.
- Рычков, 1772 — *Рычков П.И.* Дневные записки путешествия в киргиз-касацкой степи в 1771 г. СПб.: 1772. 107 с.
- Сабырханов, 1982 — *Сабырханов А.* Из истории географического изучения казахстана в России XVII в. первой трети XVIII в. М.: «Наука», 1982. 225 с.
- Саид, 2006 — *Саид Э.* Ориентализм. Пер. А. В. Говорунов. М.: «Русский мир», 2006. 625 с.
- Сиверс, 2006 — *Сиверс И.* Письма из Казахстана // World discovery журнал. 2006. 68-72 бб.
- Сухих, 2006 — *Сухих О.Е.* Образ – казаха кочевника в русской общественно-политической мысли в конце XVIII – первой половине XIX века: автореф. ... канд.ист.наук. Омск, 2006. 27 с.
- Толочко, 1977 — *Толочко В.С.* Проблемы истории Казахстана XIX века в военной периодической печати. автореферат. дисс... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1977. 28 с.
- Толыбеков, 1997 — *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XIX - начале XX вв. Алма-Ата: «Наука», 1997. 633 с.
- Торайгыров, 2025 — *Торайгыров Е.М., Абенова Б.С., Абенов Д.К.* Стратегия расширения Российской империи на примере Иртышской военной линии // Былые годы, 2025. №20 (2) С. 548-566. https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1748766472.pdf
- Фальк, 1824 — *Фальк И.П.* Записки путешествия // Полное собрание ученых путешествий по России. Спб.: 1824.Т.7. с.
- Чулошников, 1825 — *Чулошников А.* Кочевые народцы на работе в Поволжье и Зауралье в начале XIX в. Архив истории труда в России: 1825. -235 с.

References

- Abdualy, 2025 — *Abdualy A., Dzhursunbaev B., Tokbolat S.* From uncharted frontier to imperial domain: reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe // Otan tarihy. 2025, №28 (2). 272-289 bb. <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/834/531>
- Abilev, 1988 — *Abilev A.K.* Russkaja istoriografija istorii Kazahstana XVIII nachala XX vekov [Russian historiography of the history of Kazakhstan in the 18th and early 20th centuries]. Karaganda: «KarGU», 1988. 165 s. (In Russ.).

Adip, 2005 — *Adip H.* Rossijskoe istorija i spor ob orientalizme. Sbornik Ostroumova. Rossijskaja imperija i ontologija [Russian History and the Debate on Orientalism. Ostroumov's Collection. The Russian Empire and Ontology] M.: «Russkij mir», 2005. 332 s. (In Russ.).

Andreev, 1796 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednej Ordy kirgiz-kajsakov, s kasajushhimsja do sego naroda, takzhe i priezhajushhih k Rossijskoj granice.. [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks, with regard to this people, also those arriving at the Russian border]. B.m.Sp.: 1796. 165 s. (In Russ.).

Baybolsynova, 2006 — *Baybolsynova A.S.* Patshalyq reseidin XVIII-XIX gasyr. Qazaqstandy ruhani-madeni otarlau saiasatynyn negizgi bagyttary men korinisteri [The main directions and manifestations of the policy of spiritual and cultural colonization of Kazakhstan by Tsarist Russia in the 18th-19th centuries]: tar.gylym.kand. ... avtoref. Atyrau, 2006. 24 b. (In Kaz.).

Bekmahanova, 1980 — *Bekmahanova N.E.* Formirovanie mnogonacional'nogo naselenija Kazahstana i Severnoi Kirgizam. Posledniaia chetvert' XVIII v. 60-e gody XIX v. [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan. The last quarter of the XVIII century. 60s of the 19th century]. M.: «Nauka», 1980. 258 s. (In Russ.).

Bizhanov, 1967 — *Bizhanov M.K.* Kazahstan vtoroj chetverti XVIII veka v trudah i zapiskah russkikh issledovatelej [Kazakhstan of the second quarter of the 18th century in the works and notes of Russian researchers]. avtoreferat diss.. kand.ist.nauk. Alma-Ata, 1967. 27 s. (In Russ.).

Bogoliubov, 1890 — *Bogoliubov N.* V plenu u kirgizcev. Rasskaz starushki. Istinnoe proisshestvie [In captivity of Kyrgyz. An old story teller. True incident. - Children's vacation]. Detskij otdyh. B.m., 1890. №7. 95 s. (In Russ.).

Bronevskii, 1836 — *Bronevskii S.V.* O pervoj osedlosti i hlebovopashestvo kirgizov vo vnov' obrazuemom Kakbutinskom okruge v kirgizskoj step' [About the first settlement and pastoralism of the Kyrgyz in the newly formed Kakbutin district in the Kyrgyz steppe] // *Zemledel'cheskij zhurnal*. 1836, №8. 628 s. (In Russ.).

Galkin, 1868 — *Galkin M.N.* Jetnografiia i istoricheskie materialy po Srednei Azii i Orenburgskomu kraiu [Ethnography and historical materials of Central Asia and the Orenburg region]. Spb.: «Isakov», 1868. 286 s. (In Russ.).

Georgi, 1776-1777 — *Georgi I.G.* Opisanie vseh obitajushhih v Rossijskom gosudarstve narodov, takzhe ih zhitejskikh obrjadov, ver, obyknovennyi zhilishhu, todezhd i prochih dostopamjatnostei [Description of all the peoples living in the Russian state, as well as their daily rituals, faith, ordinary housing, todejd and other monuments]. Spb.: 1776-1777. Ch.1. 196 s. (In Russ.).

Dal', 2008 - *Dal' V.I.* // *Tolkovyj slovar'* [Explanatory dictionary]. M.: 2008. 388 s. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1900 — *Dobrosmyslov A.I.* Materialy po istorii Rossii [Materials on the history of Russia]. Orenburg: 1900. T. I. 126 s. (In Russ.).

Dulatova, 1984 — *Dulatova D.I.* Istoriografiia dorevoljucionnogo Kazahstana (1861-1917) [Historiography of pre-revolutionary Kazakhstan (1861-1917)]. Alma-Ata: «Nauka», 1984. 272 s. (In Russ.).

Erofeeva, 1979 — *Erofeeva I.V.* Kazahstan vtoroj poloviny XVIII veka pervoj poloviny XIX veka v trudah i zapiskah russkikh uchenyh i puteshestvennikov [Kazakhstan, the second half of the 18th century, the first half of the 19th century in the works and notes of Russian scientists and travelers]. avtoreferat diss...kand.ist.nauk. Alma-Ata, 1979. 32 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana, 2001 — *Istoriia Kazahstana* (XVIII-nachalo XX vv.): Sbornik dokumentov i materialov [Collection of documents and materials] (Zhaqypbek S.K.; Qadyrtaeva M.A.; Belbaeva A.A.; Sadvakasova Z.T.). Almaty: «Kazak universiteti», 2001. 296 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]. Almaty: «Dajk Press», 2006. IV T. 375 s. (In Russ.).

Istoriia Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries]. Almaty: Dajk Press, 2006. (T.1-10). (In Russ.).

Kabdiev, 1978 — *Kabdiev D.* Progressivnye russkie issledovateli o problemah razvitiia jekonomiki dorevoljucionnogo Kazahstana [Progressive Russian researchers on the problems of developing the economy of pre-revolutionary Kazakhstan]. avtoreferat. diss... kand. ist. nauk. Almaty, 1978. 25 s. (In Russ.).

Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vv. Sb. dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Sat. documents and materials]. Alma-Ata: 1961. 165 s. (In Russ.).

Kirillov, 1900 — *Kirillov I.K.* Iziasnenija o kirgiz-kajsackoi i karakalpakskoi ordah. Proekt ober-sekretaria Ivana Kirillova ob uderzhanii v russkom poddanstve kirgiz i sposobah upravleniia imi // *Dobrosmyslov A.I.* Materialy po istorii Rossii [Explanations of the Kyrgyz-Kaysat and Karakalpak hordes. The draft of the Chief Secretary Ivana Kirillova on retention of Kyrgyz citizenship in Russia and methods of management]. Orenburg: 1900. T. I. 126 s. (In Russ.).

Qazaqtardyn adet-gurpy [Kazakh customs]. Almaty: «Arys», 2006 zh. 275 b. (In Kaz.).

Qasymbaev, 1974 — *Qasymbaev Zh.K.* Jekspedicija I.D. Buhglol'ca i sozdanie priirtyshskih krepostei v nachale XVIII v. [Expedition I.D. Bookkeepers and the creation of Priirtysh fortresses at the beginning of the 18th century] // *Istoricheskie nauk. Sb. nauchnyh trudov*. Alma-Ata, 1974. Vyp.1. 405 s. (In Russ.).

Qosanbaev, 2001 — *Qosanbaev S.K.* Istoriia izuchenija jetnologii kazahov (XVIII – 40-e gody XIX v.) [History of the study of Kazakh ethnology (18th-40s of the 19th century)]: avtoref. ... kand.ist.nauk. Almaty, 2001. 25 s. (In Russ.).

Rychkov, 1991 — *Rychkov N.P.* Qazaqtar adil de, ken peil halyq [Kazakhs are a fair and generous people] // *Qazaqstan kommunisti*. 1991. 75-78 bb. (In Kaz.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz kazachykh ili kirgiz kajsackikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz Cossacks or Kyrgyz Kaisat hordes and steppes]. Almaty: «Sanat», 1996. 655 s. (In Russ.).

- Masanov, 1995 — *Masanov N.Je.* Kochevaia civilizacija kazahov. Almaty [Kazakh nomadic civilization]: «Sanat», 1995. 288 s. (In Russ.).
- Masanov, 2007 — *Masanov Je.A.* Ocherk istorii jetnograficheskogo izuchenija kazahskogo SSSR [Essay on the history of ethnographic studies of the Kazakh USSR]. 2-j izd. Astana: «Altyn kitap», 2007. 375 s. (In Russ.).
- Materialy po istorii KazSSR (1785-1828 gg.) [Material on the history of the Kazakh SSR (1785-1828)]. Moskva-Leningrad: 1940. 172 s. (In Russ.).
- Meiendorf, 1826 — *Meiendorf E.K.* Nravny i obychny kirgizcev: Izbranie nachal'nikov. Razdory ih. Primety zhestokosti. Strogaja politika kitajcev v otnoshenii k kirgizcem [Morals and customs of Kyrgyz: Selection of chiefs. There are many differences. The sign of cruelty. Strict policy of the Chinese in relation to the Kyrgyz].- Severnyj arhiv, 1826, Ch.22. Iz kn.: puteshestvie v Buharu. (In Russ.).
- Miller, 1937 — *Miller G.F.* Istorija Sibiri [History of Siberia]. 2 izd. M.-L.: 1937. 242 s. (In Russ.).
- Miller, 2008 — *Miller G.F.* O kirgiz-kajsakah ili kirgizchah [O Kyrgyz-kaisakah or Kyrgyz] //Alash. 2008. № 1. 22-95 b. (In Russ.).
- Murav'ev, 1822 — *Murav'ev I.M.* - Karskij N.N. Puteshestvii v Turkmeniiu i Hivu v 1819 i 1820 gg [Travels to Turkmenistan and Khiva in 1819 and 1820]. Ch.I. M.: 1822. 175 s. (In Russ.).
- Nait, 2006 — *Nait N.* Grigor'ev v Orenburge. Russkij orientalizm na sluzhbe [Grigoriev in Orenburg. Russian orientalism at the service]. M.: «Russkij mir», 2006. 356 s. (In Russ.).
- Pallas, 1773 — *Pallas P.S.* Puteshestvie po raznym provincijam Rossiiskoi imperii [Travel to different provinces of the Russian Empire]. Spb., 1773. Ch.I. 359 s. (In Russ.).
- Proshloe Kazakhstana v istochnikah i materialah Sb-2 [The past of Kazakhstan in sources and materials Sat-2] (Pod.red. Asfendijarova S.D., Kunte P.A.) 2-oe izdanie. Almaty: «Kazakhstan», 1997. 425 s. (In Russ.).
- Radlov, 1899 — *Radlov V.V.* Iz Sibiri Stranicy dnevniki [Iz Sibiri Stranitsy diary]. M.: «Nauka», 1989. 525 s. (In Russ.).
- Rumiancev, 1910 — *Rumiancev P.P.* Kirgizskii narod v proshlom i nastojashhem [The Kyrgyz people in the past and present]. SPb.: 1910. 347 s. (In Russ.).
- Rusanov - *Rusanov.* Sobranie aktov, dogovorov, gramot, pisem i prochih dokumentov do kirgizskoj stepi odnosjashihsj. (Fotokopii). Ottisk iz zhurnalov [A collection of acts, contracts, certificates, letters and other documents related to the Kyrgyz steppe. (photocopy)]: «Tomskie gubernskie vedomosti», I, №28-31. 56 s. (In Russ.).
- Rychkov, 1896 — *Rychkov P.I.* Istorija Orenburgskaja (1730-1650) /Pod. red. i s primech. N.M.Gut'era sekretarija Komiteta Orenburgskogo gub. stat. Komitet [History of Orenburg (1730-1650) / Pod. ed. and s primech. N.M. Gutierrez Secretariat Committee of Orenburg province. stat. committee]. Orenburg: 1896. 186 s. (In Russ.).
- Rychkov, 1772 — *Rychkov P.I.* Dnevnye zapiski puteshestvija v kirgiz-kasackoj stepi v 1771 g [Daily travel notes in the Kyrgyz-Kasat steppe in 1771]. SPb.: 1772g. 107 s. (In Russ.).
- Sabyrhanov, 1982 — *Sabyrhanov A.* Iz istorii geograficheskogo izuchenija kazakhstana v Rossii XVII v. pervoj treti XVIII v. [From the history of geographical studies of Kazakhstan in Russia in the XVII century. First third of the XVIII century]. M.: «Nauka», 1982. 225 s. (In Russ.).
- Said, 2006 — *Said Je.* Orientalizm [Orientalism]. Per. A.V. Govorunov. M.: «Russkij mir», 2006. 625 s. (In Russ.).
- Sivers, 2006 — *Sivers I.* Pis'ma iz Kazakhstana [Letter from Kazakhstan] // World discovery zhurnal. 2006. 68-72 bb. (In Russ.).
- Suhij, 2006 — *Suhij O.E.* Obraz – kazaha kochevnika v russkoj obshhestvenno-politicheskoj mysli v konce XVIII – pervoj polovine XIX veka [The image of the Kazakh nomad in Russian social and political thought at the end of the 18th - the first half of the 19th century]: avtoref. ... kand.ist.nauk. Omsk, 2006. 27 s. (In Russ.).
- Tolochko, 1977 — *Tolochko V.S.* Problemy istorii Kazakhstana XIX veka v voennoj periodicheskoj pečati [Problems of the history of Kazakhstan in the 19th century in the military periodical press]. avtoreferat. diss... kand. ist. nauk. Alma-Ata, 1977. 28 s. (In Russ.).
- Tolybekov, 1997 — *Tolybekov S.E.* Kochevoe obshhestvo kazahov v XIX - nachale XX vv. [Nomadic community of Kazakhs in the 19th — early 20th centuries]. Alma-Ata: «Nauka», 1997. - 633 s. (In Russ.).
- Torajgyrov, 2025 — *Torajgyrov E.M., Abenova B.S., Abenov D.K.* Strategiiia rasshireniia Rossiiskoi imperii na primere Irtyshskoi voennoj linii [The expansion strategy of the Russian Empire on the example of the Irtysh military line] // Bylye gody, 2025. №20 (2). S.548-566. https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1748766472.pdf (In Russ.).
- Fal'k, 1824 — *Fal'k I.P.* zapiski puteshestvija [Travel notes]. // Polnoe sobranie uchenyh puteshestvij po Rossii. Spb.: 1824, -T.7. - 280 s. (In Russ.).
- Chuloshnikov, 1825 — *Chuloshnikov A.* Kochevye narodcy na rabote v Povolzh'e i Zaural'e v nachale XIX v [Nomadic people at work in the Volga and Trans-Ural regions at the beginning of the 19th century. - Archive of the history of labor in Russia]. Arhiv istorii truda v Rossii: 1825. 235 s. (In Russ.).

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Kupenova G.Y., Smanova A.M. THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR PRESS).....	1563
Kasymkhan K., Sauyrkan Y. RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”.....	1575

HISTORY

Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. FOREIGN POLICY OF THE DZUNGAR KHANATE TOWARD THE KAZAKH KHANATE IN THE 1630S–1680S.....	1588
Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY).....	1605
Abdullaeva A., Dinashva L., Myrzaliyeva E. THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	1619
Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE.....	1636
Dadabayeva G., Gerald Pech. GERMANS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF RESETTLEMENT AND ADAPTATION IN THE TWENTIETH CENTURY.....	1649
Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW.....	1662
Koja M.B., Sandybayeva A.D., Primkulova G.J. SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN.....	1680
Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916).....	1693
Oralova A.A. THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE	1707
Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897.....	1720
Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Düysen S.Zh. THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS.....	1735
Tassilova A.A., Zhappasov Z.E. WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY.....	1750
Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....	1762
Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM).....	1776
Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY.....	1792

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sakhi Zh., Aidymbayeva A. GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS.....	1808
Syzdykova G.M. ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES.....	1824
Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES.....	1834

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде).....	1563
Қасымқан Қ., Сауырқан Е. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	1575

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. 1630–1680-ЖЫЛДАРЫ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.Қ., Абдиманов С.Ә. ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	1619
Адилбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТАРИХЫ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. ТАУ КУЛЬТІ – ТӨНІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ.....	1662
Қожа М., Сандыбаева А., Примкулова Г. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев Ә.Н. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ).....	1693
Оралова А.А. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ.....	1707
Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дүйсен С. БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	1750
Турлыбай Б.С. Кенжебаев Ғ.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ТАРИХИ ЖАДЫ АЯСЫНДА.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	1808
Сыздыкова Г.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІ.....	1834

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. «ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ).....	1563
Касымхан Қ., Сауыркан Е. РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ.....	1575

ИСТОРИЯ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В 1630–1680-Е ГОДЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	1619
Адилбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. НЕМЦЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ И АДАПТАЦИИ В XX ВЕКЕ.....	1649
Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И. КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ.....	1662
Кожан М., Сандыбаева А., Примкулова Г. НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев А.Н. ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.).....	1693
Оралова А.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ.....	1707
Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	1750
Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНІМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	1808
Сыздыкова Г.М. ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ.....	1834

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (6)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй